

Sophie

Sophie 11^e jaargang nr. 1 – februari 2021

Special Abraham Kuyper

Doe de
Kuyperquiz
en win
De zeven levens

Alleen genade in eigen kring (g.i.e.k.)?

Beweegrede Aart Deddens

Laten we samen het Leven vieren! Deze uitnodiging krijg ik regelmatig van 'ongelovige' maar dankbare vrienden. Hun formulering doet me onwillekeurig aan de algemene genade van Kuyper denken. God laat zijn zon opgaan over 'bozen' en 'goeden'. Door de 'scheppingsmiddelaar' (Jezus) wordt zonlicht genadig omgezet in bladgroen en met de vrijgekomen zuurstof vult Hij gelijkelijk de longen van brave borsten en slechteriken. Zo schenkt Hij het Leven. Algemene genade voorkomt bovendien dat mensen elkaar de hersens inslaan. De mens is een gekooide tijger. Daarnaast onderscheidde Kuyper de particuliere genade, die je ook genade in eigen kring zou kunnen noemen (g.i.e.k.).

Kuyper had de algemene genade nodig om een brug te slaan naar de wereld, want daar stond hij in principe vijandig tegenover. Hij had de antithese niet alleen als beginsel in zijn denken, maar waarschijnlijk ook als eigenschap in zijn karakter. "Waar Kuyper was, kwam ruzie", schrijft biograaf Jeroen Koch. Ik kan me daar iets bij voorstellen. Honderd jaar voor Koot&Bie richtte Kuyper de eerste Tegenpartij op (het was zelfs de eerste partij überhaupt): de Anti-Revolutionaire Partij, tegen de Franse Revolutie. Niet dat Kuyper tegen vrijheid, gelijkheid en broederschap was, wel tegen het motief. De Franse Revolutie noemde hij 'de tweede zondeval': opstand tegen God, net als de zondeval in het paradijs. En op die opstand volgt de tegenactie: vijandschap. Later dacht Kuyper meer vanuit het motief *pro Rege* (voor de Koning). Vóór iets zijn is immers constructiever dan altijd maar tegen.

Bij zijn gereformeerde volgers echter zat de antithese reeds in het bloed. De eerste VU-filosofen, Dooyeweerd en Vollenhoven, ontwikkelden een zuiver-christelijke filosofie. Ze dachten niet alleen antithetisch, maar zelfs anti-synthetisch, dat wil zeggen, ze waren tegen elke mengvorm van christelijke en seculiere filosofie. Die achtten ze niet alleen verwerpelijk, maar ook onmogelijk. Daarmee vertolkten ze de stem van Tertullianus, een kerkvader uit de tweede eeuw, die de retorische vraag stelde: wat heeft Jeruzalem met Athene te maken? Niets dus. Christelijke filosofie is niet salonfähig. Communicatie is confrontatie. Daarmee werd ook het concept 'algemene genade' door antithetische volgers van Kuyper afgeserveerd: wat heb je aan genadig zonlicht als je de particuliere genade eeuwig misloopt?

Naast de hardliners in de traditie staan de softe predikers. Augustinus graaide onbekommerd in de grabbelton van Griekse filosofen. Wat goed is, is goed, redeneerde hij. Net zoals de Joodse priesters hun offerrituelen in de tabernakel uitvoerden met tafelzilver dat ze wederrechtelijk uit Egypte hadden 'meegenomen', kunnen volgens Augustinus christenen het denkgereedschap van grote filosofen gebruiken. Terwijl Kuypers antithese tot mijn genoegen behoort, ben ik blij met Augustinus in de bestekla. Wat hebben Jeruzalem en Athene gemeenschappelijk? Ik denk vriendschap. Vrienden weten hoe je moet omgaan met verschillen zonder het eens te worden. Voor Aristoteles de basis van de democratie. Jeruzalem is de stad van de vrede. "Om vriend en broeders binnen u, wil ik het goede voor u zoeken", zongen de pelgrims.

Ik lees oude boeken. Johan Snel leest oude kranten. Daaruit komt een minder vijandig beeld van Kuyper op. Veel leesplezier!

Sofie

Jaargang 11 nummer 1

Versijnt zesmaal per jaar

Redactie

ing. P. de Boer (*webredactie*); dr. T. Brand; A. Deddens (*eindredactie*); mevr. drs. R. Ebbers-van Aalst; dr. J. Ester; drs. I.D. Haarsma; prof. dr. J. Hoogland (*hoofredactie*); dr. ir. R.A. Jongeneel; prof. dr. P.H. Vos; dr. K. van der Zwaag

Redactieraad

dr. D.J. Bakker; dr. P. Blokhuis; P.C. Donders; dr. R.J.A. Doornenbal; mevr. drs. E.J. van Dijk; prof. dr. B. Goudzwaard; prof. dr. T.M. Klapwijk; dr. ir. J. de Leede; prof. dr. G. Nienhuis; dr. J.W. Sap; mr. D.A.C. Slump; mevr. dr. A.E.M.A. van Veen-Vrolijk; prof. dr. M.J. de Vries

Adres redactie

Stichting voor Christelijke Filosofie
Postbus 2220, 3800 CE Amersfoort
T (033) 432 82 88 F (033) 448 19 40
E redactie@sophieonline.nl
W www.christelijkefilosofie.nl

Abonnementen

Sofie, p/a Stichting voor Christelijke Filosofie
Bergstraat 33, 3811 NG Amersfoort
Telefoon (033) 432 82 88
E-mail abbonementen@sophieonline.nl

Advertenties

E bladmanager@sophieonline.nl

Tarieven abonnementen 2021

Tarief Nederland: print € 41,50 per jaar.
Tarief buitenland: print € 52,50 per jaar.
Digitaal abonnement: € 25,-
Tarief voor studenten: print € 20,75 per jaar (max. 2 jaar),
Tarief voor studenten: digitaal € 12,- (max. 2 jaar)
Studentenabonnementen alleen na overlegging kopie ov/studentenkaart.
Losse nummers € 7,50 (excl. verzendkosten)
Losse nummers digitaal: eerste maal gratis, daarna € 7,50
IBAN: NL33 INGB 0001209598

Basisontwerp

Aperta, Jan Johan ter Poorten

Opmaak en druk

Buizen en Schipperheijn, Amsterdam

Fotografie

Cover, pag. 14, 15, 19, 35, 47
Archieven HDC - Protestants erfgoed

Medewerking

Dit nummer kwam tot stand in samenwerking met het Abraham Kuypercenter aan de VU en de Conservator Archieven HDC.

Veel dank aan René van Woudenberg, Kees van der Kooi en Jasmijn Vervloet.

Website

www.sophieonline.nl

CBB

Sofie is als gesproken uitgave beschikbaar via de CBB
ISSN 2211-4408

Soφie

- 4 **Kuyper als journalist**
Kuyper was onze eerste democraat die deze naam verdient, volgens *Johan Snel*. Voordat hij premier werd, had hij zich al ruim dertig jaar als hoofdredacteur ingespannen voor het publieke debat.
- 8 **Samen en soeverein tegen corona**
Henk de Vries toont hoe Kuypers denken kan helpen om de huidige aanpak te analyseren en te zien hoe het beter kan.
- 14 **Hoe is het om een beroemde vader te hebben?**
Aart Deddens kruipt in de huid van Henriëtte Sophia Suzanna Kuyper.
- 16 **Kuyper in economenland**
Joost Hengstmengel gaat na hoe Kuyper, bij gebrek aan economen uit eigen kring, noodgedwongen zelf als amateur de contouren van een calvinistische economie doordacht.
- 20 **Kuyper als democraat**
Kees van der Kooi beschrijft hoe de democratische drive van Kuyper voortkwam uit zijn visie op Gods soevereiniteit, de uitverkiezingsleer en de leer van de Heilige Geest.
- 24 **Kleine luyden**
Kuyper spande zich niet alleen om Henk en Ingrid een politieke stem te geven, maar hij maakte hen ook zelf politiek verantwoordelijk. Dat is de emanciperende kracht geweest van 'kleine luyden' die nu volgens Jan Hoogland zo node wordt gemist.
- 26 **Kuypers invloed op kunst en het denken over kunst**
Meer dan op de kunstbeoefening zelf, heeft Kuyper invloed gehad op het protestantse denken over kunst, is de stelling van *Marleen Hengelaar*.
- 30 **Kuyper over geloof en wetenschap**
Wetenschap zonder geloof bestaat niet, volgens Kuyper. Maar wat was nu het specifiek christelijke aan zijn wetenschapsopvatting? *Ab Flipse* legt de belangrijkste kenmerken bloot.
- 34 **Kuyper als vrijheidsstrijder voor de wetenschap**
René van Woudenberg laat zien dat Kuyper niet voor niets de Vrije Universiteit oprichtte, vrij van staatsbemoedenis, vrij van marktbeïnvloeding, zelfs vrij van kerkelijk toezicht. Maar hoe gaat dat dan samen, vrij en christelijk?
- 38 **Een machtige, intuïtieve greep**
Volgens *George Harinck* heeft Kuyper het idee van soevereiniteit in eigen kring helemaal zelf bedacht.
- 42 **Gods ordinantiën en Christus' heilsboodschap**
Kuyper maakte zich sterk voor het stemrecht van de vrouw in de kerk, maar niet voor het politieke stemrecht van de vrouw. *Hillie van de Streek* verklaart het verschil.
- 46 **Slagen met Soφie**
Eindexamenrubriek met *Henk de Vries*
- 48 **Het Kuyperjaar**
Kathleen Ferrier maakt de tussenbalans op.

Missie

Soφie is een uitgave van de Stichting voor Christelijke Filosofie. Zij biedt een intellectuele uitdaging door kritisch na te denken over actuele onderwerpen, geïnspireerd door de christelijke traditie.

Cover

Henriëtte *Sophia* Suzanna Kuyper, dochter-van, onmisbare steun en toeverlaat voor haar vader en in haar schaarse vrije tijd feministe.

Soφie 5 | 2020

Inhoud

Kuyper als journalist

Openingsessay Johan Snel

Kuyper was onze eerste democraat die deze naam verdient, volgens Johan Snel. Voordat hij premier werd in 1901, had hij zich al ruim dertig jaar als hoofdredacteur ingespannen voor het publieke debat en een pluriforme pers om dat debat mogelijk te maken. De vereniging voor journalisten werd pas door Kuypers invloed een serieuze vakvereniging. Liberale collega-journalisten droegen hem op handen.

Typerend voor Abraham Kuyper (1837-1920) was de stapeling van publieke rollen die hij op zich nam. In mijn portret van de man – *De zeven levens van Abraham Kuyper* – acteert hij in zeven onderscheiden rollen, vaak naast en door elkaar.¹

De publieke Kuyper was een simultaanspeler: op vaak een en dezelfde dag toverde hij op een aantal borden compleet verschillende stellingen tevoorschijn. In hoeverre was hij naast hoogleraar en politicus, om twee van zijn bekendste rollen te noemen, ook werkelijk een journalist? En waar ging het voor Kuyper om in de journalistiek?

Vijf rollen

De vraag werd gesteld, door hemzelf, en ook beantwoord, door anderen, in 1901. Dat kwam zo. Op Tweede Kerstdag 1898 was Kuyper door de leden van de Nederlandsche Journalisten Kring (NJK) gekozen tot hun nieuwe voorzitter. Dat gebeurde bij zijn afwezigheid: Kuyper was nog niet terug van zijn Amerikareis, de reis van zijn Stonelezingen in Princeton en rondreis langs Nederlandse kolonies in de Midwest. Dat de verzamelde journalisten Kuyper kozen zegt natuurlijk al wat over zijn reputatie, maar ook over zijn visie op journalistiek.

Als voorzitter leidde Kuyper rond het jaar 1900 de vereniging door een reeks aanpassingen van de statuten. De bedoeling was de gezelligheidsvereniging om te turnen tot een echte vakvereniging waarin de belangen van journalisten centraal zouden staan. Die operatie was geheel conform Kuypers eigen ideeën: journalisten moesten in zijn ogen 'autonoom' het vak vormgeven. De operatie slaagde ook, zij het minder verregaand dan Kuyper had gewild: in zijn ogen zouden directieleden en hoofdredacteurs niet langer lid van de vereniging kunnen zijn en zou het lidmaatschap voortaan alleen nog open moeten staan voor journalisten. Zo ver wilde de meerderheid nog niet gaan.

Wel moest het lidmaatschap van een aantal leden met leidinggevende taken nader worden bezien en die leden schreven daarom een soort sollicitatiebrief, die door een bijzondere commissie werd beoordeeld. Een van de brievers bleek onverwacht Kuyper zelf te zijn, nota bene de voorzitter. Per brief van 30 december 1900 diende hij een formeel verzoek in om alleen nog als bijzonder lid te worden erkend. Hij kwam met een nieuw argument: volgens de nieuw-aangenomen statuten stond het lidmaatschap van de NJK alleen open voor wie journalistiek als 'hoofdbezigheid' beoefende, en zijn eigen hoofdbezigheid was die van hoogleraar aan de Vrije Universiteit. Was getekend, dr. A. Kuyper.

De publieke Kuyper was een simultaanspeler: hij toverde op een aantal borden compleet verschillende stellingen tevoorschijn

De vijfhoofdige commissie die tot taak had alle brieven te onderzoeken en rapport uit te brengen, wist er wel raad mee. In haar verslag constateerde ze dat de vrager N.N. hoofdredacteur was van zowel dagblad *De Standaard* als weekblad *De Heraut*, dat zijn reputatie onder Nederlandse journalisten dusdanig was dat er in de journalistenkring een homerisch gelach zou opstijgen als hij niet als journalist zou worden aangemerkt, en dat er nu eenmaal mannen van uitzonderlijke kwaliteiten bestonden die meer dan één hoofdbezigheid had-

den. De commissie kon dan ook niet anders dan Kuiper aanbevelen als gewoon lid; het bijzondere lidmaatschap stond niet voor hem open.²

Kuiper was dus in de ogen van zijn collega's zonder enige twijfel journalist, ook al vervulde hij daarnaast nog andere rollen. Overigens had hij op het moment van uitspraak van de NJK-commissie net zijn lidmaatschap en dus ook zijn voorzitterschap neergelegd, omdat hij in augustus 1901 premier was geworden. De NJK-leden benoemden hem nog in dezelfde vergadering bij acclamatie tot hun erevoorzitter.

Tegelijk zou Kuiper Kuiper niet zijn als hij niet ook in de journalistiek een aantal rollen had gecombineerd. In dit artikel noem ik er vijf, en pas die vijf rollen samen maken Kuiper tot de journalist die hij was.

Als journalist

Als journalist schreef Kuiper voor toenmalig weekblad *De Heraut* sinds juli 1869 en voor dagblad *De Standaard*, begonnen op 1 april 1872, tot december 1919, toen hij vanwege ziekte zijn pen moest neerleggen. Al met al iets meer dan een halve eeuw dus, en alleen dat grote aantal jaargangen dat hij volpende geeft al aan waarom – ook in Kuipers eigen ogen – zijn journalistieke werk het fundament vormde van zijn publieke leven. Kuiper speelde heel wat rollen, maar fundamenteel en langduriger dan al zijn andere rollen was hij journalist.

Dat blijkt ook wanneer je zijn journalistieke werk bekijkt. Kuiper wordt vaak geciteerd als hij iets opiniërends schreef, maar zijn dagelijkse werk was wel degelijk ook journalistiek van aard. Hij leverde vooral twee soorten artikelen: hoofdartikelen – waarmee de krant opende – en driestarren, die direct na het hoofdartikel volgden. Hoofdartikelen konden over alles gaan wat in het nieuws was en driestarren waren bijna altijd puntige reacties op het nieuws. Ook al kon Kuiper in zijn hoofdartikelen minder tijdgebonden thema's aansnijden, ze dienden altijd de actualiteit in bredere zin en werden ook door de journalisten bij andere kranten altijd als 'nieuws' beschouwd.

Zo wijdde hij ieder jaar een goed deel van januari aan een terugblik over de ontwikkelingen van het afgelopen jaar. In dat soort jaaroverzichten – want dat werden het vanzelf – bleek altijd des te meer hoezeer Kuiper het nieuws van over de hele wereld had gevolgd, want letterlijk alles kon aan zijn beschouwingen worden onderworpen, tot de ontwikkelingen in de Stille Oceaan aan toe.

Kuiper spelde dan ook niet alleen de Nederlandse kranten, maar tijdens zijn reizen – en hij reisde ieder jaar ten minste een aantal keren naar het buitenland; met name in Brussel vertoefde hij regelmatig een paar dagen – las hij ook alle mogelijke buitenlandse kranten, vaak in de lobby van zijn hotel. Vooral aan zijn internationale beschouwingen was de journalist Kuiper af te lezen: er was weinig internationaal nieuws dat niet zijn warme belangstelling genoot.

In Nederland was hij niet alleen de drijvende kracht achter dagblad *De Standaard*, maar ook achter weekblad – zondagsblad – *De Heraut*. Vooral in gezinnen, door moeders en andere gezinsleden, werd dat blad vaak nog beter gelezen dan het meer 'mannelijke' dagblad. En ook in *De Heraut* was de hand van de journalist zichtbaar: ook hier was het nieuws

nooit ver weg, Kuiper leefde bewust met alle mogelijke ontwikkelingen mee en liet zijn lezers erin delen.

Als hoofdredacteur

Ten dele had hij zijn bekendheid te danken aan zijn rol als hoofdredacteur van beide bladen: van *De Standaard* sinds de oprichting in 1872 en van *De Heraut* sinds de heroprichting in 1878. Minder bekend is dat Kuipers reputatie als hoofdredacteur niet alleen leunde op de artikelen die hij schreef, en waarmee hij de koers van beide bladen uitzette. Overigens was dat wel zijn voornaamste rol als hoofdredacteur: met zijn hoofdartikelen zette hij de toon, nam hij stelling en zorgde hij dat de rest van het blad in hetzelfde spoor optrok.

Journalisten moesten in zijn ogen 'autonoom' het vak vormgeven

---

Hij deed het echter ook als hoofdredacteur achter de schermen. Uit de fragmentarisch bewaard gebleven briefwisseling met de andere redactieleden – journalisten vooral – blijkt overduidelijk dat Kuiper zich ook actief met hun werk bemoeide. Niet alleen nam hij journalisten aan, in een werkgeversrol, hij bleef ook hun werk volgen en zo nodig corrigeren. Wie iets schreef wat de hoofdredacteur niet beviel, werd vaak uitgenodigd voor een gesprek, al werden kleinere kwesties afgedaan met een kattebelletje.

Dat journalisten bij Kuiper thuis werden uitgenodigd voor een goed gesprek had te maken met de bijzondere manier waarop deze hoofdredacteur te werk ging. Anders dan bijna alle andere hoofdredacteurs werkte Kuiper namelijk niet op het kantoor van de krant, maar in zijn studeerkamer thuis. Ook in de dertig jaar dat Kuiper in Amsterdam woonde, waar ook de redactie van dagblad *De Standaard* zetelde, verliepen de contacten vooral schriftelijk, in de vorm van een eindeloze stroom kopij met kattebelletjes heen en weer, die door een 'krantenjongen' meermalen per dag aan beide einden van de lijn werden bezorgd. Zo kon hoofdredacteur Kuiper dus in zijn eigen studeerkamer werken, terwijl de rest van de redactie frequent van zijn wensen en ideeën op de hoogte werd gehouden.

Voor de praktische gang van zaken zorgde een zakelijk directeur op het kantoor, maar voor de inhoudelijke koers van krant en weekblad bleef Kuiper niet alleen verantwoordelijk, maar ook volstrekt sturend. In een aantal gevallen kwam het tot ontslag van journalisten die niet gelukkig waren in hun rol, maar altijd pas nadat er langdurig onderhoud met Kuiper persoonlijk was geweest. Meestal speelde hij de rol van verzoener, maar niet altijd: er waren ook momenten dat hij conclusies trok en zo eens te meer duidelijk maakte wie de kapitein was op het schip. In de ogen van de betrokken journalisten was het dan ook geen vraag wie de hoofdredacteur was: dat was Kuiper, zonder enige twijfel.

Als inspirator

Toen Kuyper in 1872 met zijn dagblad begon, was er letterlijk niet meer dan een handvol week- en maandbladen dat dezelfde 'antirevolutionaire' koers voer en met wie hij zo veel mogelijk uitwisselde. Gaandeweg zijn journalistieke leven kwamen er echter tientallen bladen bij, zelfs dagbladen. In 1910 kon hij zelfs een vereniging van de 'christelijke pers' oprichten met journalisten van al die nieuwe bladen, al ondernam de vereniging vervolgens zo weinig activiteiten dat ze al snel weer verdween.

Tot die tijd heette dit netwerk van openlijk geestverwante bladen de 'Kleine Pers' en het was deze Kleine Pers die Kuyper als haar grote voorganger en inspirator eerde. Op veel plaatsen in de provincie probeerden dit soort nieuwe dag- en weekbladen een antirevolutionair alternatief te zijn voor de overal nog dominante liberale bladen. Denk aan een antirevolutionair dagblad als *De Graafschapper* voor de Achterhoek of – voornaamste nog bestaande voorbeeld – het *Friesch Dagblad* als alternatief voor de aloude *Leeuwarder Courant*.

Het punt is dat dit hele netwerk van de 'Kleine Pers' zich openlijk op Kuyper beriep en zich door zijn stellingname liet leiden. Zowel *De Standaard* als *De Heraut* vervulden zo een spilfunctie in de geleidelijk zich ontplooiende antirevolutionaire en ook gereformeerde wereld. En Kuyper was ontegenzeggelijk, zowel inhoudelijk als qua stijl, haar inspirator.

Het was dan ook geen toeval dat het grootste jubileum dat Kuyper in zijn leven vierde het jubileum van 25 jaar *De Standaard* was. Op donderdag 1 april 1897 kwamen vijfduizend abonnees, vrouwen en mannen, een dagje naar Amsterdam om in het Paleis voor Volksvlijt te genieten van toespraken van onder meer Kuyper zelf. Het netwerk van antirevolutionaire lezers was inmiddels zo groot dat er ook gemakkelijk tienduizend kaarten uitgedeeld hadden kunnen worden.

Het was overigens ook de gelegenheid waarbij Kuypers vakbroeders – bijna allemaal liberalen, concreet ook bij monde van voorzitter Charles Boissevain, die Kuyper op zijn receptie toesprak – hem eerden als 'monsieur le premier' onder de Nederlandse journalisten. Inmiddels was Kuyper in hun wereld ook bestuurlijk actief.

Als bestuurder

In 1895 had hij zich namelijk laten overhalen om toe te treden tot een nieuw bestuur van de NJK, de Nederlandsche Journalisten Kring. Als bestuurder onderscheidde Kuyper zich al snel als een warm pleitbezorger van de belangen van 'gewone journalisten', en niet voor niets kozen die hem in 1898 als hun nieuwe voorzitter. Daar was overigens nog wel een huzarenstukje aan voorafgegaan.

In september 1898 zou namelijk de inhuldiging van de jonge koningin Wilhelmina plaatsvinden, een gelegenheid waarbij meer buitenlandse journalisten werden verwacht dan ooit eerder Nederland hadden aangedaan. Bestuurslid Kuyper vormde een klein comité dat hun ontvangst in goede banen moest leiden. Hoewel hijzelf op het moment suprême in Amerika verbleef voor de Stonelezingen, viel zijn voortvarende aanpak van de ontvangst bijzonder op.

De tweehonderd buitenlandse journalisten reisden vrij per stoomschip en trein, kregen een passe-partout voor alle

feestelijkheden en werden letterlijk groots onthaald. Hun ronkende verslagen van het warme onthaal dat het bescheiden Koninkrijk der Nederlanden hun ten deel liet vallen werden het jaar daarop nog eens gebundeld in vijf folianten en aan de jonge koningin op Paleis Het Loo aangeboden. Alom gold Kuyper als de man achter het succes, de 'organisator van de victoire' – opnieuw Boissevain – en als een leider van de Nederlandse journalistiek.

Nog voor hij weer thuis was werd Kuyper dan ook gekozen als NJK-voorzitter, als opvolger van de met zijn gezondheid kwakkelende Charles Boissevain, de hoofdredacteur van het liberale *Algemeen Handelsblad*. Als bestuurder bezorgde Kuyper vervolgens de Nederlandsche Journalisten Kring een tweede leven door de vereniging veel doelgerichter te maken. Voor Nederlandse journalisten rond 1900 was het dan ook niet de vraag wie de leidende journalist van hun generatie was: dat was Kuyper.

Voor Nederlandse journalisten rond 1900 was het niet de vraag wie de leidende journalist van hun generatie was: dat was Kuyper

Te meer omdat hij ook in die hoedanigheid internationaal optrad. In april 1900 bereidde hij bijvoorbeeld de komst van een Nederlandse delegatie van journalisten voor die tijdens de wereldtentoonstelling van Parijs, dat jaar, een internationaal perscongres zouden bijwonen. Als bestuurder in de internationale journalistenvereniging UIAP was Kuyper enkele jaren letterlijk hét boegbeeld van de Nederlandse journalistiek en werd hij ontvangen op het Élysée. Was hij in 1901 niet onverwacht premier geworden, dan zouden we hem vooral ook gekend hebben als het internationale gezicht van de Nederlandse journalistiek.

Eerste democraat

Er was nog een terrein waarnaar Kuyper zijn belangstelling verlegde tijdens de jaren dat hij bestuurlijk actief was. Het betrof een soort extra rol, die als vanzelf bij hem opkwam nu hij toch dit nieuwe vaarwater bevoer. Tijdens zijn jaren als NJK-bestuurder wijdde Kuyper ook enkele theoretische beschouwingen – gewoon als hoofdartikelen in zijn dagblad – aan de journalistiek. Daarmee betoonde hij zich de voornaamste theoreticus op ook dit terrein, zeker voor de Eerste Wereldoorlog en misschien wel tot na de Tweede Wereldoorlog.

Als hoogleraar Letterkunde – Kuyper doceerde dat brede vakgebied naast de Godgeleerdheid – wijdde hij al colleges aan wat later 'Massacommunicatie' zou heten. Nu vielen zijn dagelijkse journalistieke werk en zijn rol als bestuurder als vanzelf samen met zijn theoretische doordenking van tal van

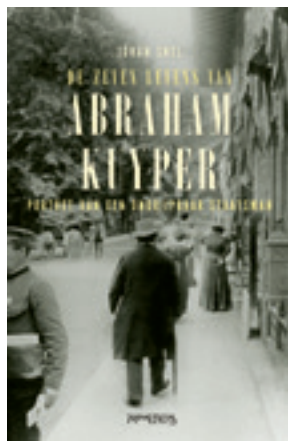
vakgebieden als hoogleraar en ziedaar: een reeks hoofdartikelen onder de titel ‘Het Vrije Woord’ (november 1895) was geboren.³ In zijn theoretische beschouwingen typeerde hij journalistiek als een zelfstandige maatschappelijke kring, waarop zijn befaamde ‘soevereiniteit in eigen kring’ van toepassing was. In Kuypers ogen hadden journalisten zelf het laatste woord over de journalistiek, niet de eigenaren en directies.

Wat in die artikelen opvalt, is dat Kuiper al verrassend moderne opvattingen over de werking van journalistiek en media hanteerde. Zo was hij zich zeer bewust van de betekenis van het publiek, waarmee alle echte journalistiek in zijn ogen de ‘waarden deelde’ (om het in actuele termen te gieten). Journalistiek vormde in Kuypers ogen een waardengemeenschap en functioneerde bovenal in die waardengemeenschap. Journalistiek en het publieke debat waren daarom ook bij uitstek pluriform. In zijn theoretische beschouwingen – Kuiper schreef bij nog enkele gelegenheden essays over de journalistiek en de media – betoonde hij zich een warme pluralist.

Alleen als duizenden bloemen konden bloeien was er sprake van een publiek debat dat die naam verdiende, en een pluriforme pers was daarvan de drager. Dus niet alleen noodzakelijk, maar ook positief: anders zou het echte debat nooit van de grond komen en zouden burgers ook nooit voldoende door de journalistiek worden gerepresenteerd.

Niet alleen om zijn warme omhelzing van de moderne burgerrechten en om zijn pleidooien voor een ruimer kiesrecht was Kuiper daarom onze eerste democraat. Hij was het ook als warm pleitbezorger van een pluriforme journalistiek die het publieke debat mogelijk maakte. Want het publieke debat vormde de zuurstof van de democratie, volgens Kuiper. Weinigen in zijn dagen spraken dat zo duidelijk, theoretisch stevig onderbouwd en met volle overtuiging uit. Willen we Kuiper ergens om eren, dan zou dat ook moeten zijn om zijn rol als onze eerste democraat.

Johan Snel (1961) is bezig met een proefschrift over de journalistiek van Kuiper. Inmiddels verscheen van hem *De zeven levens van Abraham Kuiper: portret van een ongreepbaar staatsman*. Hij is als hoofddocent en onderzoeker Journalistiek verbonden aan de Christelijke Hogeschool Ede.

Verwijzingen

- 1 J. Snel, *De zeven levens van Abraham Kuiper. Portret van een ongreepbaar staatsman* (Amsterdam: Prometheus 2020).
- 2 ‘Adviezen Commissie van Advies’, *Mededeelingen van het bestuur van den Nederlandschen Journalistenkring* 29 (april 1902) 3.
- 3 [Kuiper,] ‘Het Vrije Woord’ I-IV, *De Standaard* (8, 11, 13, 15 november 1895).

Een ademtocht der ziel

Terzijde Aart Deddens

In een bepaalde periode van mijn jongelingsjaren las ik alles van de theoloog Klaas Schilder. Op vakantie nam ik zelfs preken van hem mee, die mijn vriend en ik des zondags geanimeerd aan elkaar voordroegen. We lazen het gestencilde, halfvergeane oorlogspapier letterlijk stuk op het strand. Een van de preken begon zo: “Er zijn er die beweren dat het gebed is: een ademtocht der ziel.” Voor Schilder, die gewend was man en paard te noemen, een vreemd en ontwijkend begin. De mystici – wie dat dan ook waren – die beweerden dat het gebed het ventiel van de ziel was, kregen vervolgens vanuit de catechismus alle hoeken van de kansel te zien. Na de vakantie sprak ik een bejaarde predikant die deze preek live had aangehoord in Rotterdam Delfshaven. Hij vertelde dat het een middagdienst betrof, nadat een predikant in de ochtenddienst was voorgegaan met een preek over het gebed als ademtocht der ziel... Daaruit blijkt wel hoe moeilijk het is voor grote geesten om de middelmatigheid van hun collega’s te verdragen als zij onder hun gehoor zitten. Klaas Schilder loste dat dus op door de kansel als een arena te betreden en wraak te nemen. ‘De klokkenist der kleine luyden’ daarentegen bleef gewoon thuis, als de klokken luidden van de kerk die hij zelf had gesticht. Ongetwijfeld zal hij het als een kwaad hebben gevoeld om de eigen bijeenkomsten te verzuimen, maar voor een leider is het een enorme opgave om geleid te worden, zoals zijn dochter schreef (in een andere context). Dus nam hij zichzelf in bescherming, zo stel ik het mij voor, door te spijbelen en onder kerktijd toch een duit in het zakje van het Koninkrijk te doen: meditaties schrijven. Die meditaties zijn pareltjes van taal, om niet te zeggen, een ademtocht der ziel.

Soms zijn ze ook ‘systematisch’, bijvoorbeeld die over het liefdegebod, ‘met geheel uw verstand’.

“Er staat niet dat ook ons verstand God dienen moet; dat we ook ons denken op God zullen richten; dat we ook tot een klare belijdenis van God met ons verstand zullen komen of hoe men de werking van het verstand ook op God meent te moeten richten. Neen, er staat klaarlijk en duidelijk dat we ook met ons verstand God zullen *l i e f h e b b e n*.”

Ze [de liefde] moet uit de ziel niet alleen in ons hart maar ook in ons verstand heerschappij voeren, en er toe leiden dat al onze levenskrachten door het ééne grote motief: de liefde voor God, geleid worden. Verstand bedoelt hier alzoo volstrekt niet alleen ons diepzinnig denken, ons klaar oordeelen, ons geleerd begrijpen; neen, onder verstand is hier te verstaan geheel de heerlijke gave van *b e w u s t z i j n*, met inbegrip van onze voorstelling, onze verbeelding, ons zinnen en peinzen.”

Thema Henk de Vries

Samen en soeverein tegen corona

Een kuyperiaanse aanpak van de pandemie

De coronapandemie is hardnekkig. Nieuw-Zeeland kan succesvol zijn omdat het een eiland is. China gebruikt overheidsdwang. Maar Nederland is geen eiland en de Chinese aanpak past niet bij onze open en vrije cultuur. En nu onze overheid toch meer regels oplegt, groeit de weerstand. Zijn er betere alternatieven? Welke aanpak past echt bij Nederland? Daarvoor kunnen we te rade gaan bij Abraham Kuyper. Henk de Vries toont hoe zijn denken kan helpen om de huidige aanpak te analyseren en te zien hoe het beter kan.

Als Abraham Kuyper nu had geleefd, zou hij ongetwijfeld ‘architectonische kritiek’ hebben op de Nederlandse aanpak. Rijksoverheid, veiligheidsregio’s, gemeenten, wetenschappers in verschillende disciplines, zorginstellingen, bedrijven, maatschappelijke organisaties en burgers hebben elk hun eigen onderscheiden verantwoordelijkheid, maar dat loopt nu te veel door elkaar heen. In de visie van Kuyper heeft elk maatschappelijk verband zijn eigen verantwoordelijkheid, naar God toe en in de maatschappij. Die verbanden staan niet boven, maar naast elkaar; ze vullen elkaar aan met elk een specifieke rol. Ze zijn ‘soeverein in eigen kring’. Laten we inzoomen op de onderscheiden rollen van achtereenvolgens wetenschap, overheid en maatschappelijke organisaties.

Wetenschap

Bestrijding van het virus is alleen goed mogelijk op basis van inzicht in hoe het virus zich verspreidt. Dit is het vakgebied van virologen. Gelukkig hebben we deze deskundigheid in Nederland. Abraham Kuyper had wetenschap hoog, hij wist zelfs een nieuwe universiteit te stichten: de Vrije Universiteit. Vrij van overheidsinmenging en van inmenging door de kerk. Goede wetenschappers laten zich dus niet beïnvloeden. Hun uitspraken moeten aantoonbaar juist zijn. Dit laatste verklaart de aanvankelijke terughoudendheid van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) om stellig te zijn over hoe het virus zich gedraagt. Verspreiding via aerosolen (minuscule druppeltjes) kon moeilijk worden aangetoond, maar bood al wel een verklaring voor massale besmettingen onder mensen die op hetzelfde moment in dezelfde afgesloten ruimte zijn geweest. Inmiddels wordt deze vierde verspreidingswijze – naast verspreiding door direct contact, via voorwerpen of door de lucht met iets grotere druppeltjes – door steeds meer virologen erkend. Maar het RIVM is nog niet overtuigd en meldt op zijn website: “Mochten ze een rol spelen in de verspreiding, dan is dit een minder belangrijke verspreidingsroute dan van de grotere druppels”¹ Deze uitspraak is belangrijk, want de bestrijdingswijze hangt ermee samen: de anderhalvemetermaatregel hoort bij de grotere druppeltjes, voor aerosolen zijn de binnenluchtkwaliteit en de luchtvochtigheid essentieel. Het RIVM verwijst hier naar het Bouwbesluit. Maar dat is bedoeld voor wooncomfort in nieuwbouwwoningen, niet voor gezondheid en al helemaal niet voor de COVID-19-situatie. Hier mist het RIVM de ex-

pertise van de disciplines luchtbehandeling en ventilatietechniek – die zijn eveneens nodig om tot een goed advies te kunnen komen.²

Ontbrekende expertise: wiskunde en statistiek

De Nederlandse overheid heeft ervoor gekozen zich te laten adviseren door wetenschappers, in het zogeheten Outbreak Management Team. De deelnemers hebben expertise op het gebied van infectieziektebestrijding of -behandeling. Andere expertise ontbreekt, maar het OMT kan wel ad hoc anderen uitnodigen. Tot nu toe komen die ook uit de medische hoek. En dat wreekt zich. Er is ook wiskundige expertise nodig, al is het maar om uit te leggen wat een meetkundige reeks is en dat als het reproductiegetal boven 1 ligt, de besmettingen exponentieel stijgen. Dat besef is nu doorgedrongen, maar in de zomer van 2020 nog niet, wat destijds tot een verkeerd advies heeft geleid.

De meeste cijfers op het coronadashboard zijn een aantal dagen oud. Het is dus eerder een achteruitkijkspiegel

---

Kennis van statistiek ontbreekt eveneens. De meeste mensen worden thuis besmet, zeggen de cijfers. Maar dat hoge percentage is in de eerste plaats te verklaren doordat thuisbesmetting gemakkelijker is aan te tonen dan besmetting ergens anders, bijvoorbeeld op straat of in de supermarkt. Vervolgens: de eerste besmette huisgenoot heeft het virus elders opgelopen en voor de bestrijding is die andere plek belangrijker. Of de plek die daar weer voor zat. Kortom, er is sprake van bias in de cijfers, en daardoor worden verkeerde adviezen gegeven. Nog erger, sommige cijfers worden achtergehouden. Er zijn besmettingen op het werk – welk werk? Slachterijen, dat weten we na een paar uitbraken, maar welke werkomgevingen nog meer? Dat is bekend uit bron- en contactonderzoek. Geef een statisticus deze gegevens en laat hem deze combineren met

allerlei andere gegevens over de plaats van de besmetting. Zet dan statistici en virologen bij elkaar en er ontstaan superieure inzichten over de verspreiding van het virus.

Andere ontbrekende expertise

Psychologische expertise is nodig om te weten wat maatregelen met mensen doen. Gedragspsychologie is nodig om te begrijpen hoe burgers reageren. Communicatiewetenschappers kunnen vertellen hoe de overheid het beste met burgers kan communiceren. Marketingmensen weten hoe je hen zelfs kunt overhalen om iets te doen wat ze eigenlijk helemaal niet willen. En dan is er kennis nodig over de organisaties die worden geraakt, zoals bedrijven, scholen en verpleegtehuizen, of specifieke groepen, zoals verstandelijk gehandicapten, vluchtelingen of jongeren. Expertise in inkoopmanagement is nodig bij de inkoop van producten (mondkapjes, vaccins) en diensten (zoals beveiliging en vaccinatie). Veiligheidskundigen kunnen helpen om zowel binnen organisaties als in de openbare ruimte besmettingsgevaar systematisch aan te pakken. Elementaire kennis van logistiek en evenementenorganisatie kan de vaccinatie versnellen, effectiever maken en verspilling van vaccins voorkomen. Expertise in informatie-management helpt bij het opzetten van databases over het virus en de verspreiding ervan, uitnodigen en registreren van mensen voor en na vaccinatie, en informatiebeveiliging. Ethici zijn nodig om mee te denken over bijvoorbeeld de toelaatbaarheid van het weigeren van niet-gevaccineerde mensen bij bepaalde activiteiten waar ze anderen zouden kunnen besmetten. Enzovoort. We hebben in Nederland wetenschappers en kennisinstellingen van wereldklasse in alle benodigde disciplines. We hebben ook wetenschappers die bedreven zijn in multidisciplinair onderzoek en die in een team de inbreng van al die monodisciplines weten te combineren tot een samenhangend geheel.

Brancheorganisaties stellen zich op als lobbyisten die continuïteit voor hun sector vragen zonder zich nog verantwoordelijk te voelen voor de volksgezondheid

Overheid

Abraham Kuiper maakt onderscheid tussen 'organisch' en 'mechanisch' overheidsgezag. Het eerste hangt samen met de behoefte aan ordening in de maatschappij die groeit naarmate de maatschappij zich verder ontwikkelt. Die ordening zou ook nodig zijn als er geen zondeval was geweest en dan vanzelf zijn ontstaan (vandaar 'organisch'). De tweede vorm van overheidsgezag hangt samen met de zonde – de overheid heeft een taak in het beteugelen daarvan, maar die taak is kunstmatig toegevoegd, vandaar de term 'mechanisch'.³ In de visie van

Abraham Kuiper staat de overheid niet boven, maar naast de andere maatschappelijke verbanden. Haar rol is beperkt en ligt vooral in het zijn van wetgever. Daarin heeft zij een speciale roeping om ervoor te zorgen dat de andere verbanden elkaar niet overheersen. Een pandemie is een zo veel omvattende bedreiging dat de bestrijding ervan niet aan de andere verbanden kan worden overgelaten. Er is op zijn minst centrale regie nodig ('organisch'). Daarnaast heeft de overheid ook een rol in het afdwingen ('mechanisch'). Maar die twee rollen hinderen elkaar dus per definitie; kan dezelfde overheid zowel good guy als bad guy zijn?

Regie

Voor de regierol gebruikt de overheid het 'coronadashboard'. De meeste cijfers op dit dashboard zijn een aantal dagen oud. Het is dus eerder een achteruitkijkspiegel. Een automobilist moet van beide soms gebruikmaken, maar moet vooral vooruitkijken en wanneer nodig anticiperen. De eenzijdige advisering door het OMT is een eerste probleem; zelfs de achteruitkijkspiegel staat scheef. Een volgend probleem is dat de samenwerking tussen beleidsmakers en wetenschappers in het OMT intussen een eigen dynamiek heeft gekregen, waardoor de heldere grenzen tussen wetenschap en beleid zijn vervaagd. Dan worden keuzes gepresenteerd alsof ze onderbouwd zijn terwijl dat niet of slechts ten dele zo is, en andere keuzes worden niet gemaakt omdat er onvoldoende bewijs is. Wetenschappers gaan dan iets presenteren en verdedigen wat niet wetenschappelijk onderbouwd is of laten de beperkingen die inherent zijn aan de wetenschap onvermeld, terwijl politici zich verschuilen achter wetenschappers en zo proberen hun beleid goed te praten. Ze informeren de Tweede Kamer, de pers en het publiek soms onvolledig of zelfs onjuist. Dit schaadt het onderlinge vertrouwen dat essentieel is om in samenwerking tussen alle geledingen van de maatschappij de crisis te bestrijden.

Visie en leiderschap

Onze regering moet dus vaker naar niet-medische adviseurs luisteren, maar vervolgens moet zij nog steeds wel zelf de politieke afwegingen maken. De adviezen zouden openbaar moeten zijn en de regering zou ook helder moeten zijn over hoe zij de verschillende belangen weegt en tot een oordeel komt. Ministers laten zich uiteraard ook adviseren door hun ambtenaren. Velen daarvan zijn jurist en daardoor geschoold in wikken en wegen, in het doen van zorgvuldige uitspraken over problemen en in het "uit de wind houden" van ministers, maar niet in het vinden van oplossingen, laat staan het bedwingen van een crisis. Een volgend probleem is dat de beleidsterreinen van de verschillende ministeries, zoals volksgezondheid, economie, overheidsfinanciën of onderwijs, niet slechts als invalshoeken worden zien, maar als belangen, tot binnen de ministerraad aan toe. Zo heeft de economische lobby ervoor gezorgd dat de luchtvaart niet werd aangepakt: de overheid liet het virus ongestoord via de luchthavens binnenkomen. Daarmee is zij verworden tot een huis dat tegen zichzelf verdeeld is. Ook dat is een oorzaak van inconsistentie in beleid en gebrek aan visie en leiderschap. Dit alles leidt tot toenemende weerstand bij de bevolking en

bij sommige brancheorganisaties, waardoor de veiligheidsmaatregelen onvoldoende gerespecteerd worden. Dat veroorzaakt extra verspreiding van het virus, waardoor de overheid zich genoodzaakt ziet steeds strengere maatregelen op te leggen, die steeds minder uithalen. Een neerwaartse spiraal. In de strijd tegen corona moet ze zelfs letterlijk haar zwaarmacht gebruiken.

Maatschappelijke organisaties

Nederland kent brancheorganisaties voor allerlei soorten bedrijven en ook samenwerkingsverbanden van allerlei andere maatschappelijke organisaties. Veel van die landelijke organisaties hebben eigen coronaprotocollen ontwikkeld, waarin ze de algemene overheidseisen specifiek maken voor hun organisatie. Dat is een goede zaak en dit doet Nederland beter dan veel andere landen. Zo wordt het gemakkelijker voor bedrijven en andere organisaties om de nodige maatregelen te nemen. Maar dat doen ze niet altijd. Naar aanleiding van een klacht over een onveilige situatie in een plaatselijke supermarkt sprak ik met de directeur van de landelijke keten. Hij volgt in zijn winkels de richtlijnen van zijn brancheorganisatie, het Centraal Bureau Levensmiddelen. Maar dat was in dit geval niet genoeg – zelf creatief nadenken en echt geven om de gezondheid van klanten en medewerkers is nodig. Hij luisterde welwillend, maar verbeteringen zijn uitgebleven. Ontbrekend: met pijlen looproutes aangeven, 1,5-meterstrepn aanbrenge om wachtenden binnen en buiten te attenderen op afstand houden, schermen plaatsen om binnengaande en uitgaande klanten te scheiden, betere afscheiding tussen zelfs-

cankassa's, de koffieautomaten sluiten of buiten in een tent brengen, omdat deze tot botsende bezoekersstromen leiden, maximumaantal bezoekers (regelen via verplichte winkelmandjes), stapels voor nieuwe en gebruikte mandjes scheiden, gebruikte mandjes reinigen, vakkenvullen en schoonmaken alleen buiten de openingstijden, bezoekers die geen mondkapje dragen aanspreken en de buitendeuren openhouden voor betere luchtverversing.

Onderzoek

Samen met studenten heb ik⁴ onderzoek gedaan naar coronamaatregelen in de culturele sector: 45 musea, kunstgaleries, poppodia, theaters, bioscopen, dansscholen, dansgezelschappen, evenementenorganisatoren en toeleveranciers voor evenementen. Het laat zien hoe sterk organisaties binnen hetzelfde segment kunnen verschillen. De ene organisatie heeft alles prima geregeld, soms heel innovatief, en zou ook nu gewoon open kunnen blijven, zonder enig gevaar voor besmettingen. Bij andere organisaties waren de maatregelen niet afdoende. Met allerlei gradaties daartussenin. Positieve voorbeelden zijn die waar organisaties niet zozeer met 'verboden' komen, maar de klant/bezoeker als vanzelf naar veilig gedrag leiden. Bijvoorbeeld looproutes in een theater afgeschermd met planten, een speciale pen voor elke museumbezoeker om touchscreens aan te raken, een dansgezelschap dat een script voor een dans met anderhalve meter afstand heeft ontwikkeld, een poppodium dat voorstellingen in grotere zalen of buiten organiseert of bezoekers laat plaatsnemen op zitkussens en hobbelpaarden op voldoende afstand, om zo de sfeer positief

te beïnvloeden. Velen zijn of werden online creatief, met kaartverkoop en reserveringssystemen, met bijvoorbeeld onlineoptredens, onlinedanslessen. Een zeventig jaar oude eigenaar van een kunstgalerie liet foto's van al haar kunstwerken op de website plaatsen. Ze verkocht meer in plaats van minder. Door een andere planning van bioscoopvoorstellingen wordt vermeden dat aankomende en vertrekkende bezoekersgroepen elkaar tegenkomen. Gedrag van bezoekers is vooral bij bioscopen een probleem: sommigen willen zich niet aan de afstandsregels houden. Eén bioscoop stopt in zo'n geval de film – wie zich misdraagt moet eerst vertrekken. Een zwak punt bij veel organisaties zijn wachtende bezoekers buiten en sanitaire voorzieningen. Luchtkwaliteit is ook een issue, maar sommige organisaties hebben zelfs een complete nieuwe luchtbehandelingsinstallatie laten aanleggen, omdat ze de overheidseisen op dit gebied niet vertrouwen.

Het coronabeleid is zowel rigide als inconsistent

Ons onderzoek laat zien dat maatwerk nodig en mogelijk is. Helaas hebben organisaties daarvoor te weinig ruimte gekregen. Dat roept onbegrip op. Mede daardoor zijn de brancheorganisaties zich gaan opstellen als lobbyisten die continuïteit voor hun sector vragen zonder zich nog verantwoordelijk te voelen voor de volksgezondheid. De regering laat haar oren hangen naar sommige van hun lobbyisten. Daardoor is enerzijds het doorgaan met besmetten gelegitimeerd (hogere klassen in het middelbaar onderwijs, winkels, luchtvaart, betaald voetbal, prostitutie), terwijl anderzijds veel organisaties en burgers onnodig worden gehinderd omdat ze niet mogen doen wat wél veilig is. Het beleid is dus zowel rigide als inconsistent. Zelfs op het moment van schrijven van deze bijdrage, eind januari 2021, mogen luchtvaart, topsport en examenklassen gedeeltelijk nog doorgaan.

Hoe verder?

Uit onderzoek van Britse psychologen blijkt dat het vooral afhangt van de houding van familie en vrienden of iemand zich houdt aan de coronamaatregelen. Oproepen van leiders die in lijn met het neoliberalisme een beroep doen op het individu (zoals in Nederland) hebben daarom weinig effect. Het is beter om groepen aan te spreken en het publieke belang te benadrukken.⁵ Voor Abraham Kuyper een open deur. Hij zou onderscheiden verantwoordelijkheden erkennen en mobiliseren.

Wat betreft de overheid zouden de 'organische' en de 'mechanische' kant beter onderscheiden moeten worden. De tweede is in vertrouwde handen bij verschillende overheidsdiensten, maar het gaat nu mis bij de organische kant: de regierol kon niet op natuurlijke wijze tot wasdom komen en is nu beledigd bij organisatiedelen en personen die wel uiterst betrokken zijn en een tomeloze inzet laten zien, maar die op deze verantwoordelijkheid niet zijn voorbereid en die ook

onvoldoende lerend vermogen laten zien. Het lijkt verstandig om hiervoor een nieuw crisisteam te vormen, met nieuwe mensen. Het zou zelfs naast in plaats van binnen de overheid kunnen functioneren.

Vanwege het gegroeide verzet binnen delen van de bevolking en de misvormde taakopvatting bij veel brancheorganisaties zal communicatie een belangrijke rol moeten spelen. "In crisiscommunicatie staan basisregels centraal als 'hou je bij de feiten', 'speculeer niet', 'leg helder uit' en 'geef perspectief'. Samen met de juiste dosis empathie is dit de gereedschapskist."⁶ Een nieuwe ploeg kan met een schone lei beginnen en is daardoor geloofwaardiger. Daar hoort ook toekomstvisie bij. Bijvoorbeeld: binnenkort is een deel van de bevolking wel gevaccineerd en een ander deel niet. Hoe hiermee om te gaan? Kunnen gevaccineerden privileges krijgen? Mag bijvoorbeeld een kinderdagverblijf, een bedrijf of een voetbalstadion kinderen, werknemers of toeschouwers weigeren die niet gevaccineerd zijn? Hier gaat het ook om ethische dilemma's. Hoe open kunnen de grenzen zijn als het virus elders in de wereld actief blijft en zo nu en dan muteert? Er zullen verschillende scenario's moeten worden uitgewerkt. In samenspraak met burgers en organisaties. Want de overheid moet minder zelf doen. Ook maatschappelijke organisaties hebben een aandeel.

Het is beter om groepen aan te spreken dan individuen. Voor Abraham Kuyper een open deur

---

Organisaties in eenzelfde sector kunnen samenwerken in het maken van protocollen waarin ze de algemene overheidsrichtlijnen vertalen naar de praktijk van hun sector. En als die overheidsrichtlijnen tekortschieten, zoals op het gebied van luchtkwaliteit, vullen ze deze zelf aan. Er mogen echt geen besmettingen zijn. Een vorm van zelfregulering dus. Vervolgens werken onderwijsinstellingen, bedrijven, culturele instellingen enzovoort zelf uit hoe ze veilig open kunnen – mits het op straat en in het openbaar vervoer niet te druk wordt – daarin moet de overheid, geadviseerd door logistieke experts en virologen, de regie nemen.

Verantwoordelijkheid

Als hoogleraar Standardisation Management heb ik een systematiek ontwikkeld waarmee organisaties besmettingen kunnen voorkomen op een manier die het functioneren van die organisatie zo min mogelijk hindert en zelfs innovatie stimuleert. Hun voorzorgsmaatregelen maken ze vervolgens bekend via social media, op hun website, bij en in de gebouwen. Bedrijven en organisaties geven aan welke regels ze volgen. En als ze afwijken van het protocol van hun sector, benoemen ze dat en leggen ze uit waarom die afwijking de situatie juist nog veiliger maakt. Zo weten medewerkers, leerlingen, klanten en toezichthouders wat ze mogen verwachten en is de organisatie

daarop aanspreekbaar. Zo kan de verantwoordelijkheid die Kuyper zo benadrukte in deze pandemie gestalte krijgen. Verantwoordelijkheid betekent immers ook letterlijk: antwoord geven.

En dan gebeurt er iets moois: deze transparante verantwoordelijkheid genereert creativiteit om steeds betere oplossingen te verzinnen en om verspreiding van het virus zo te voorkomen dat het 'gewone leven' kan doorgaan. Het stimuleert zelfs verdere innovatie, omdat zo veel mensen positief meedenken. Dit versterkt vervolgens het draagvlak. Organisaties kunnen de fase van de lockdown gebruiken om de plannen uit te werken. Organisaties met een goed plan zouden dan ook eerder open mogen. Voorop blijft staan dat er geen concessies worden gedaan aan de veiligheid. De negatieve spiraal wordt zo omgebogen tot een positieve.

Ja, er zullen dissonanten blijven; niet alles is maakbaar. Sprekend over de Spaanse griep zei Kuyper dat maatregelen kunnen "afstuiten, 't zij op de natuur der krankheid, 't zij op de eischen van het leven, 't zij op de onwil der onvoorzichtigen".⁷ Maar dankzij zijn inzichten kan het positieve veel meer kansen krijgen.

Prof. dr.ir. Henk J. de Vries is hoogleraar Standaardisatie Management aan de Rotterdam School of Management, Erasmus University.

Verwijzingen

- 1 <https://www.rivm.nl/coronavirus-covid-19/verspreiding>, 21 januari 2021.
- 2 Alders, Noortje, Atze Boerstra & Francesco Franchimon (2020). Corona en de toekomst van ventilatie-eisen in Nederland. *TVVL Magazine*, 2020(5), oktober 2020, pp. 22-28; NEN (2021) *Verkenning kennis, inzichten en normalisatiebehoeften m.b.t. luchtbehandeling in relatie tot de mogelijke verspreiding van aerogene virusdeeltjes in gebouwen waaronder deeltjes van COVID-19*. Delft: NEN.
- 3 Velema, W.H. (1958). Kuyper en de overheid. *Antirevolutionaire Staatskunde*, 28(7), 201-208.
- 4 Van de gezamenlijke minor *Responsible Innovation* van de Universiteit Leiden, de Technische Universiteit Delft en de Erasmus Universiteit Rotterdam, najaar 2020.
- 5 René Franssen (2021) Vrienden en familie geven doorslag bij het opvolgen van coronaregels. *Nederlands Dagblad*, 26 januari 2021, blz. 9.
- 6 Heijnen, Ingo & Ariën Stuijt (2021). Communicatie kabinet rond avondklok voedt wantrouwen. *Het Financieele Dagblad*, 23 januari 2021, blz. 31.
- 7 Aangehaald door SGP-leider Van der Staay in het 22^e Kamerdebat over corona, 5 januari 2021.

Veronderstelde wedergeboorte

Terzijde Pieter de Boer

"Zo dikwijls dus de heilige Doop in het midden der gemeente bediend wordt, hebt ge te verstaan, dat op hetzelfde ogenblik, waarop de dienaar het water van de Doop toedient, uw Middelaar en Heiland van de hemel, waar Hij aan de rechterhand Gods verhoogd is, een genadewerking werkt in de ziel van het kind of de persoon, die gedoopt wordt ...". Dr. A. Kuyper, *E Voto*, II, 534.

Mede op basis van dit citaat wordt de doopleer van Kuyper wel de 'veronderstelde wedergeboorte' genoemd. Anders gezegd, je kunt ervan uitgaan dat het kind wedergeboren is, tenzij later het tegendeel blijkt. Zelf ben ik juist opgegroeid met het tegenovergestelde uitgangspunt. Daarbij veronderstelt men dat het kind dat gedoopt wordt *niet* is wedergeboren, tenzij op latere leeftijd het tegendeel blijkt (Kersten). Hoe zijn deze twee tegenovergestelde visies met elkaar te rijmen? Als we kijken naar het klassieke doopformulier, wordt er gesteld dat door de doop in de naam van de Vader "Hij met ons een eeuwig verbond der genade opricht, ons tot zijn kinderen en erfgenamen aanneemt". Ook ligt Kuypers opvatting in lijn met de Dordtse leerregels (paragraaf 17), waarin wordt gesteld dat "de godzalige ouders niet twijfelen aan de verkiezing en zaligheid hunner kinderen, welke God in hun kindsheid uit dit leven wegneemt". Blijkbaar gaan de katholieke en orthodoxe kerken ook uit van een 'veronderstelde wedergeboorte'; zij kennen namelijk de 'nooddoop'. Afgelopen jaar is deze religieuze handeling in het kader van de 1,5-meterregel weer geactualiseerd door de Nederlandse katholieke bisschoppen: "Ouders mogen in geval van nood, na overleg met de pastoor, zelf hun kind dopen."

Toen Kuyper zijn catechismusuitleg schreef, stierven in Nederland 170 van de 1.000 levend geboren kinderen vóór hun eerste levensjaar (CBS). In dit licht bezien getuigt Kuypers opvatting van een groot pastoraal gehalte. De vraag is of in deze tijd van lage zuigelingensterfte (3,6 per 1.000) en een grote mate van secularisatie het model van Kersten niet beter past bij een vitale kerk.

Hoe is het om een beroemde vader te hebben?

De vraag van Sophie Aart Deddens

Henriëtte Sophia Suzanna Kuiper (1870-1933) doet niet onder voor haar vader. Ze had minstens zeven levens: hoofd in de huishouding van het gezin sinds haar moeder overleed (1899), secretaresse van haar vader, schrijfster, wereldreiziger, mantelzorger, spreekster in het openbaar, organisator van de vrouwen vleugel van de antirevolutionaire zuil. Toch is het moeilijk om zicht op haar te krijgen. Altijd weer staat vader Bram ervoor. En dat komt niet alleen door hém. Henriëtte Sophie (zoals ik naar nu in *Sophie* noem) adoreerde haar vader grenzeloos.

Historisch lezen is lastig. ‘Jetta’ (haar naam in het gezin) of ‘Harry’ Kuiper (voor haar vriendinnen) staat voor de gereformeerde vrouwenzaak aan het begin van de twintigste eeuw. Maar langs de feministische meetlat van Ciska Dresselhuys aan het begin van de eenentwintigste eeuw zou ze misschien wel op een negatieve score uitkomen.

Henriëtte Sophie was het derde kind en de oudste van drie dochters. Hoewel ze daarvoor de capaciteiten had, volgde ze geen academische studie, want dat gold als onwielvoeglijk. Niettemin woonde ze als toehoorder sommige colleges van haar vader bij en die van zijn vriend Rutgers. Ondanks het gebrek aan opleiding was ze zeer bedreven in vreemde en oude talen.

In 1901 vertaalde ze een roman van de Amerikaanse Caroline Atwater Mason. Op uitnodiging van de auteur maakte ze in 1905 een reis door Amerika. Daarover schreef ze een vuistdik boek van 450 pagina’s. Ze raakte onder de indruk van de mogelijkheden die vrouwen hadden in de VS en leerde er spreken in het openbaar (iets wat haar vader altijd had tegengehouden). Terwijl ze dus zelf niet mocht studeren constateert ze verontwaardigd: “In Cambridge toont men nog den olm, waaronder George Washington in 1775 het commando over het Amerikaansche leger aanvaardde. En langs dezen olm, ga ik over naar *Radcliffe College*, waar een 500 dames hetzelfde onderwijs van dezelfde professoren ontvangen als de studenten in Harvard en de graden B.A of M.A., doch niet den doctoralen graad kunnen halen. Deze achteruitzetting der vrouw doet vreemd aan in Amerika, maar Boston is conservatief, en leeft vooral voor het in standhouden van oude toestanden.” In een voetnoot voegt ze toe dat het in Engeland nog erger is. Daar kunnen vrouwen wel examens doen, maar daarmee geen academische graad verwerven!

‘Madurodam’

Eerder was Henriëtte Sophie al in Rusland. Petersburg hield in 1903 een tentoonstelling ‘De wereld van het kind’. De Nederlandse inzending won de tweede prijs en Henriëtte Sophie, die er een belangrijk aandeel in had, ontving een hoge Russische onderscheiding. Over haar Ruslandreis schreef ze in het blad *Timotheus*.

Als ze thuiskomt van haar Amerikareis, vergelijkt ze die met de veel mindere Ruslandreis. Amerika staat eenzaam aan de top. Dan een hele tijd niks. Dan Rusland en dan... terwijl Madurodam pas vijftig jaar later wordt gebouwd, schrijft ze ontgoocheld over Nederland: “Zoo klein, zoo snoeperig klein. Alsof men, als in het sprookje, met behulp van een tooverstokje door een nauw gaatje is gekropen en in het miniatuurwereldje terecht is gekomen, waar potlooden telefoonpalen zijn en theekopjes zwembassins, waar de menschen wonen in luciferdoosjes en rondvaren in notedopjes. En zoo vreemd – terwijl ge alles zoo allergrappigst klein vindt, vinden de menschjes dat zelf allemaal héél gewichtig...”

‘Niet storen svp’

In haar volledige opoffering voor het gezin en zelfwegcijfering ten dienste van haar vader, maakte Henriëtte Sophie twee uur per dag vrij voor zichzelf. Ze hing dan het bordje ‘Niet storen svp’ aan haar kamerdeur en zette zich aan schrijfwerk, poëzie en korte verhalen. Ik las *Liefde’s leed* en raakte er niet van onder de indruk. Haar reisverhalen zijn veel beter. Maar historisch lezen betekent in dit geval ook begrip hebben voor haar referentie: de bellettrie van de negentiende eeuw was uitermate pover vergeleken met die van de twintigste. Uit haar literair werk wordt duidelijk dat ze een sterk onvervuld verlangen had naar het moederschap en naar erotische liefde. Het moet haar een grote erkenning geweest zijn om in 1913 be-

noemd te worden tot lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.

Mejuffrouw

Alle drie dochters van Abraham Kuyper waren tot hun dood 'mejuffrouw', een dubbelzinnige (en daardoor discriminerende) aanduiding van zowel hun gender als hun staat des levens: ze waren nog *zu haben*. Na de dood van haar vader woonde Henriëtte Sophie samen met haar hartsvriendin Harriët Groos en heur zus Jo. Toen door het overlijden van Harriët 'Harry' achterbleef, viel zij aan zware depressie ten prooi. In deze situatie werd een longontsteking haar fataal. Zij overleed snel na haar vriendin in 1933.

Theorie en praktijk

Uiteindelijk heeft Henriëtte Sophie dus slechts een dozijn jaren haar eigen leven geleid. Toen ze in de Eerste Wereldoorlog samen met haar zus Johanna, die verpleegster was, in Budapest een ambulance oprichtte ("te *kunnen helpen* is verlossing van den druk van het leed") en dagelijks gewonden verpleegde, werd ze met haar zus naar huis geroepen. Haar vader was ziek. Van 1916 tot zijn dood in 1920 gaven de gezusters hun vader intensieve mantelzorg. Daarvan doen ze verslag in het ontzettend lieve en tegelijk ontgoochelende boek *De levensavond van Dr. A. Kuyper*. Bij de eerste zin van het boek wrijf je je al de ogen uit: "Van onze vroegste jeugd hebben wij moeten leren, dat onze Vader in de eerste plaats aan zijn levensroeping voor Neerlands volk, en in de tweede plaats aan zijn gezin toebehoorde. Mijn vader was vóór alle dingen publiek persoon."

Te kunnen helpen is verlossing van den druk van het leed

Hoe zit het nu? Dacht Kuyper het zijne van het soevereine? Was zijn eigen gezin de uitzondering op de regel, dat de staat geen enkele invloed had in de privésfeer? Ging dus de Staatsman aan tafel en naar bed in de Kanaalstraat, en was het vaderschap een verwaarloosbare nevenfunctie? Ik zei het al, historisch lezen is lastig.

Hyper-perfectionisme

"Zijn werk was het gedurig offer", schrijft Henriëtte Sophie, "dat hij neerlegde op Gods altaar. En juist omdat het op Gods altaar lag moest het zoveel mogelijk volkomen zijn, zonder gebrek. Zoals in Leviticus 22:2 zo treffend staat, dat het offer moest zijn 'volkomen opdat het aangenaam zij'."

Hyper-punctualiteit

"Hoe dwong zijn machtige wil zijn eigen leven, en het onze, en heel het huiselijk leven tot het dienen van zijn levensarbeid. Hoe richtte hij zijn kracht op het staâg in standhouden van de

'Harry' (rechts) en Johanna met hun vader die zij vier jaar verzorgden tot zijn dood

allerbeste voorwaarden voor het welslagen van zijn werk. De vaste onverstoorbare arbeidsuren. De streng-methodische afwisseling van werk en rust en wandeling, alles 'op de minuut'. De hyper-punctualiteit der maaltijden, niet alleen voor den aanvang, maar ook voor het eindigen." Het is alsof we Heinrich Heine horen over Immanuel Kant, maar dan zonder ironie.

Troelstra-revolutie

En toen kwam, tijdens zijn ziekte, de 'Troelstra-revolutie', een totaal mislukt aftreksel van de Russische revolutie, maar Kuyper doorstond die revolutie van 18 november 1918 volgens zijn dochters "als een held". "En op den avond van dien dag kwamen de Friesche troepen – alle trouwe 'Kuyperianen' – met hun Friesche vlag hoog geheven, zingen voor ons huis in de Kanaalstraat. Eerst het Friesche volkslied, toen het Wilhelmus, en toen "Zij zullen het niet hebben"."

Sanatorium Laag-Soeren

In de zomer van 1919 wilde Kuyper naar het sanatorium Weisser Hirsch bij Dresden, naar zijn gewoonte, die hij ook in de Eerste Wereldoorlog volhield. Maar daarvoor was hij nu te ziek.

Noodgedwongen moest hij naar het sanatorium Laag-Soeren. De familie Kuyper vatte dit vergeestelijkt op: "Toen gij jong waart, gorddet gij uzelf, en wandeltet, alwaar gij wildet, maar wanneer gij zult oud geworden zijn, ... zal een ander u gorden en u brengen, waar gij niet wilt." Echt. Het staat er. Ik denk dat Petrus, wanneer zijn Heiland, handelend over zijn dood, hem geen kruisiging, maar een sanatorium in Laag-Soeren in het vooruitzicht had gesteld, uit dankbaarheid in loop-pas over het water van het Apeldoornsch kanaal was gegaan naar Eerbeek en weer terug. God bless Laag-Soeren.

Besluit

Henriëtte Sophie Kuyper heeft meer gegeven dan ze heeft ontvangen. Ik probeer te geloven dat dat zaliger is, maar houd er ook een nare smaak aan over.

Kuyper in economenland

Thema Joost Hengstmengel

Kuyper beschouwde zichzelf als slechts een amateur-econoom. Dat weerhield hem er niet van om een uitgesproken mening te hebben over waar het met de economische wetenschap heen moest. De 'staathuishoudkunde' was de sleutel tot de sociale kwestie en daarom te belangrijk om aan 'links' of 'rechts' over te laten. Joost Hengstmengel laat zien hoe Kuyper, bij gebrek aan economen uit eigen kring, noodgedwongen zelf de contouren van een calvinistische economie doordacht.

Artikelen over Abraham Kuyper openen traditiegetrouw met een opsomming van 's mans petten. Die van predikant, theoloog en politicus droeg hij, maar net zo goed die van journalist en organisator in kerk en maatschappij. Redenaar en schrijver was hij ook en, als we zijn zelfportret mogen geloven, zelfs alpinist en reiziger.¹ Econoom wordt Kuyper echter nooit genoemd. Vreemd is dat niet, want een opleiding economie had hij niet genoten en wetenschappelijke ambities in die richting had hij evenmin. "Ik, die maar een dilettant-econoom ben", sprak hij over zichzelf in de Tweede Kamer. En toch zit er, om een journalistieke uitdrukking te gebruiken, wel degelijk een verhaal in de combinatie Kuyper en economie.

Staathuishoudkunde

Economische wetenschap of staathuishoudkunde, zoals dat vakgebied in zijn dagen heette, was voor Kuyper te belangrijk om links te laten liggen. Het arbeidersvraagstuk dat hij zo hoog had zitten, was zijns inziens veroorzaakt door onjuiste economische theorieën. De zogeheten sociale kwestie schreeuwde daarom niet alleen om praktische maatregelen, maar ook om een reformatie van het economisch denken. Hij hoopte dat de Vrije Universiteit met haar juridische faculteit, waar toentertijd staathuishoudkunde werd bedreven, daar een bijdrage aan kon leveren. Kuyper zelf gaf de nodige aanzetten in zijn geschriften over de sociale kwestie, met als vroeg voorbeeld een elfdelige artikelenserie onder die titel in dagblad *De Standaard*.² In hetzelfde dagblad ventileerde hoofdredacteur Kuyper in talloze openingsartikelen en driestarren zijn mening over andere economische vraagstukken. Ook in zijn rol als politicus werd er een beroep gedaan op zijn economische kennis. Dat hij slechts een amateur-econoom was, betekende nog niet dat hij zich door hoogleraren staathuishoudkunde in

het parlement de les hoefde te laten lezen. In wijdlopijge betogen wees hij er fijntjes op waar hun dogma's door de feiten onderuit werden gehaald.

Adam Smith en zijn volgelingen preekten een 'mercantiel evangelie' dat resulteerde in een *struggle for money* en tot slot een *struggle for life*

Ten tijde van Kuypers politieke strijd voor het bijzonder onderwijs woedde er in de economische wetenschap een heel andere 'schoolstrijd'. De staathuishoudkunde, ontstaan aan het begin van de negentiende eeuw in Groot-Brittannië en Frankrijk, was zeker driekwart eeuw beheerst door de klassieke school. Deze liberale economie van Adam Smith, Jean-Baptiste Say en anderen probeerde op deductieve wijze de natuurwetten van het economisch leven te achterhalen en legde sterk de nadruk op de kracht van eigenbelang en het gevaar van overheidsinmenging. Halverwege de eeuw kwam onder leiding van Karl Marx een 'wetenschappelijk' socialisme op, dat het geloof in economische harmonie fel bekritiseerde. Het door de liberalen geprezen kapitalistische systeem, dat bestond bij de gratie van de uitbuiting van arbeiders, zou op instorten staan. De zorg over de positie en levensomstandigheden van de arbeider werd gedeeld door de 'katheder-socialisten' van de Duitse his-

torische school, die in dezelfde tijd ontstond. Zij pleitten voor een historische benadering van economische vraagstukken, met aandacht voor politieke, juridische en culturele factoren. De echte *Methodenstreit* over de vraag wat de geëigende methode voor de economie was, stond toen pas op het punt te beginnen. Nieuwe stromingen, zoals het marginalisme en het institutionalisme in de economie, dienden zich aan.

Kuyper zou Kuyper niet zijn als hij geen eigen kijk had op het vakgebied dat het zijne niet was. Hij bestudeerde menig buitenlandse econoom en ook in de Nederlandse staathuishoudkunde, waar al de genoemde scholen hun vertegenwoordigers hadden, kende hij aardig de weg. Kuyper kruiste met sommigen van hen de degenen in de Tweede Kamer, anderen bestreed hij in *De Standaard*. De vraag die in dit artikel centraal staat is daarmee: waar stond Kuyper in economenland? En ook: hoe waardeerde hij de economische wetenschap eigenlijk, hoe ver reikte zijn kennis ervan en langs welke lijnen moest de genoemde reformatie van het economisch denken zich bewegen?

De sociale kwestie in wetenschappelijke vorm

Het verhaal van Kuyper en de economie begint omstreeks 1869. In dat jaar leent hij van mevrouw Groen van Prinsterer het boek *Die Arbeitersfrage und das Christenthum* van de Duitse bisschop Von Ketteler. Kuyper, op dat moment predikant in Utrecht, begint zich zorgen te maken over de werk- en leefomstandigheden van de arbeidende klasse. De in Nederland doorgebroken industrialisatie heeft het evenwicht tussen kapitaal en arbeid danig verstoord en de arbeider verlaagd tot een soort 'appendix van de machine'. De sociale kwestie, vermoedt Kuyper dan al, heeft ten diepste geestelijke wortels en vraagt op de een of andere wijze om terugkeer naar Gods woord. In 1891 op het eerste Christelijk-Sociaal Congres presenteert hij de meest uitgewerkte vorm van zijn eigen antwoord in de beroemde rede *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie*. De openingstoespraak is wel de protestantse equivalent van Leo XIII's encycliek *Rerum novarum* genoemd en vergezocht is dat niet.

Dit is niet de plaats om Kuypers visie op het sociale vraagstuk uiteen te zetten. Relevant is wel dat hij de economische problemen van zijn tijd weet aan onjuiste economische ideeën. Zoals zo vaak bij hem begon het kwaad met de Franse Revolutie. Zij kwam met een atomistische maatschappijvisie, waarin de samenleving werd afgeschilderd als een verzameling egoïstische en materialistische individuen. Deze visie werd van een theoretisch, politiek-economisch fundament voorzien door de klassieke school. Adam Smith en zijn volgelingen preekten een 'mercantiel evangelie' van *laissez faire, laissez passer* dat resulteerde in een *struggle for money* en tot slot een *struggle for life* – aldus Kuyper. Zo werd de sociale nood waarop de sociale kwestie ziet geboren. De Franse Revolutie baarde in zijn ogen overigens niet alleen de liberale economie, maar indirect ook het socialisme en het communisme. Haar ideaal was immers niet alleen vrijheid, maar ook gelijkheid en broederschap.

Liberalisme en socialisme

Niettemin waardeerde Kuyper het economisch liberalisme en

(wetenschappelijk) socialisme niet gelijk. Het eerste hield hij verantwoordelijk voor de ontworpen sociaal-economische verhoudingen, het tweede vond hij daar een alleszins begrijpelijke reactie op. Hij waarschuwde zijn gehoor bij het Christelijk-Sociaal Congres om de socialistische denkers toch vooral niet voor dweepers of leeghoofden te houden. Marx, Engels en de zijnen waren één voor één respectabele en geleerde mannen. "Juist in de studie en het degelijk onderzoek schuilt de ernstige kracht der Socialisten". Hun analyse van de oorzaken van het arbeidersvraagstuk kon hij dan ook grotendeels onderschrijven. Hun oplossing in termen van verregaand overheidsingrijpen niet. Het heeft er alle schijn van dat Kuyper de in de voetnoten vermelde werken van Marx, Marlo en Rodbertus zelf onder ogen heeft gehad. Over Marx rept hij al in 1874 in een brief aan zijn mentor Groen van Prinsterer. Met zijn kennis van *Das Kapital* zou hij later de socialisten in het parlement nog weleens om de oren slaan.

De in Nederland doorgebroken industrialisatie heeft het evenwicht tussen kapitaal en arbeid danig verstoord

Uit Kuypers rede over het arbeidersvraagstuk spreekt jaloezie jegens de katholieken enerzijds en de socialisten anderzijds. Beiden zijn al veel verder dan zijn volksdeel als het gaat om de bestudering en bestrijding van de sociale kwestie. Met het eerste, een dieptepeiling van de noodtoestand waarin de maatschappij verkeert, staat of valt het effect van het tweede. "Er moet", schrijft Kuyper in een van de voetnoten, "ook onzerzijds *gestudeerd* en *gewerkt* worden. Noch met gemoedelijke praat noch met oppervlakkige algemeenheden komt men in de Sociale quaestie verder". Hijzelf had blijkens dezelfde voetnoten (die bijna de helft van het geschrift beslaan) het goede voorbeeld gegeven. In de ruim twintig jaar die verstreken waren sinds hij Von Ketteler leende, bestudeerde Kuyper zo'n beetje alles wat hij te pakken kon krijgen over staathuishoudkunde en het arbeidersvraagstuk in het bijzonder.

De twee waren eigenlijk ook niet van elkaar te scheiden. "De sociale quaestie in wetenschappelijke vorm", noemde zijn leerling Tiemen de Vries de staathuishoudkunde. Hoewel Kuyper deze constatering te stellig zou hebben gevonden, bekeek hij de economische literatuur van zijn dagen wel degelijk door de bril van het arbeidersvraagstuk. Een analyse van de voetnoten in *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie* maar ook van zijn andere sociale geschriften en politieke redevoeringen leert dat hij hierbij weinig kieskeurig te werk ging. Kuyper was niet alleen bekend met het Engelse en Duitse christensocialisme, maar bestudeerde ook klassieke economen als Smith, Malthus en Ricardo, de werken van Marx en zijn volgelingen en bovenal de historische school in

de economie. Bij de laatste, de oudere en jongere Duitse historische school en haar Amerikaanse geestverwanten, lag duidelijk Kuypers sympathie. Alleen zij streefden naar een realistisch perspectief op de economische ontwikkeling, door rekening te houden met historische en levensbeschouwelijke factoren.

Voorliefde voor de historische school

Kuyper mocht graag afgeven op de klassieke school. Zelf sprak hij afwisselend van Adam Smiths oud-orthodoxe, liberale of 'Manchester' school. Als debutant in de Tweede Kamer in 1874 verklaarde hij aan zijn collega's met de dubbele achternamen dat de hegemonie van de klassieken wel lang genoeg geduurd had. "Lange jaren heeft nu de Europeesche maatschappij gestaan onder de heerschappij van de Smithsche school, die in Stuart Mill haar krachtigsten vertegenwoordiger vond, en kan gekenmerkt worden als de school van het individualistisch beginsel, dies de zelfzucht tot haar hefboom kiest, en het najagen van utiliteit tot hoogste doel stelt."³ Hoewel zij de man met de pet *the greatest happiness of the greatest number* beloofde, was *the greatest discontent of the greatest number* het eigenlijke resultaat. Gelukkig was de tijd rijp voor verandering. Een alternatief voor de "egoïstische" staathuishoudkunde, zo schreef hij in *De Standaard*, was nu voorhanden in de "ethische" richting.⁴ Kuyper liet op dit punt in de tijd echter na man en paard te noemen.

Zijn openlijke liefdesverklaring aan de Duitse en Amerikaanse historische school volgde zeven jaar later, in 1897 in het parlement.⁵ In een breedvoerige toespraak bekende Kuyper zich tot de "ethische, historische en sociale school". Wat begonnen was met economen als Henry Carey en Friedrich List en werd voortgezet door Wilhelm Roscher, Karl Knies en Gustav von Schmöller had de toekomst. Was het nieuw aangetreden kabinet-Pierson zich wel bewust van het bestaan van deze nieuwe school naast de oud-orthodoxe van Smith, Say en Ricardo? De liberale pers deed voorkomen dat er maar één school was, maar wie weleens een voet over de grens zette en de buitenlandse wetenschappelijke literatuur bijhield (lees: Kuyper) wist wel beter. Zou het geen spanningen opleveren dat sommigen van het kabinet bekend stonden als aanhangers van de oude school en anderen van de nieuwe? Was het kabinet als het op sociale hervormingen aankwam wel homogeen?

Geloofspapieren

Het is verleidelijk om Kuypers toespraak in extenso te citeren. Nog nooit presenteerde hij zo uitgebreid zijn geloofspapieren op economisch-wetenschappelijk gebied. De strijd tussen de klassieke en historische school in de economie was volgens Kuyper door de christelijke partijen in Nederland met bijzondere belangstelling gevolgd. Zij stonden vanwege hun levens- en wereldbeschouwing lijnrecht tegenover de klassieken. Toch werden zij niet tegen wil en dank in de armen van de Duitsers gedreven. Tussen de christelijke partijen en de historische school bestond juist een natuurlijke geestverwantschap. Gaven de economen van deze school niet ook de voorkeur aan het nationale element boven het kosmopolitische, het sociale en organische boven het individualistische en het ethische boven

het 'Mammonisme'? Het was bijna een letterlijk citaat uit Lists *Das nationale System der Politischen Oeconomie* (1841), dat moet gelden als een van de belangrijkste inspiratiebronnen voor Kuyper op staathuishoudkundig gebied.

Kuypers voorkeur voor de historische, inductieve methode in de economie blijkt ook uit zijn politieke stellingnames. Interessant zijn bijvoorbeeld zijn opvattingen over de 'tariefquaestie', de vraag of Nederland er goed aan zou doen de invoerheffingen te verhogen. Kuyper schreef er in 1879 al over in *Ons program* en bleef zich er tot aan zijn dood mee bezighouden. Maar liefst 23 openingsartikelen en zeven meerdelige artikelenseries van hem over vrijhandel versus protectionisme vond ik in *De Standaard* de jaren door. Naar eigen zeggen was Kuyper een vrijhandelaar noch een protectionist. Dogmatisme in dezen was volgens hem uit den boze, omdat landen qua economische omstandigheden een te grote variëteit vertoonden. Dit betekende dat "wetenschappelijke bestudeering" nooit tot een "generale conclusie" kon leiden.⁶

'Noch met gemoedelijke praat noch met oppervlakkige algemeen- heden komt men in de Sociale quaestie verder'

Tegelijkertijd was Kuyper wel degelijk geneigd tot handelsprotectie. Wat uiteindelijk telde waren de harde feiten waarmee hij graag voor de dag kwam. En die wezen uit, zo werd Kuyper niet moe te benadrukken, dat de verhoging van importheffingen en handelstarieven in vrijwel alle omringende landen gunstige economische gevolgen had. Het was dus voor Nederland hoog tijd om het absolute geloof in vrijhandel definitief af te zweren, zoals dat overal in het westen al praktijk was. Wanneer economen waarschuwen voor de negatieve gevolgen van handelsbelemmeringen, sprak hij in de Kamer, "dan moet ik zeggen dat ik dat alles wel heb gelezen, en dat ik die theorieën prachtig vind, maar dat ik toch meer hecht aan experientie."⁷ Belangrijker nog dan de feitelijke bezwaren waren voor Kuyper de levensbeschouwelijke. Het vrijhandelsgeloof was voor hem een product van de klassieke school dat paste binnen een zondig, kosmopolitisch streven. Was het vrijhandelsdogma niet in strijd met Gods heilige orde omdat ze de wereldwijde verscheidenheid en ongelijkheid die de Schepper voor ogen had wilde opheffen?⁸

Het ideaal van een calvinistische economie

Aan het eind van zijn leven noemde Kuyper de economie het nieuwe "tooverwoord".⁹ Als hij zich niet vergiste, zou de twintigste eeuw de eeuw van de economie worden. Economische wetenschap en economische literatuur stonden op het punt om de harten van mensen te veroveren, als zij dat al niet gedaan hadden. Slechts het economisch motief was wat nog

telde binnen en buiten de politiek. Verkeer, productie en kapitalisme vormden de nieuwe drie-eenheid. En toch paste het de calvinist niet om de economie af te zweren. Al vanaf het paradijs had de mens een economische roeping, die door het calvinisme alleen maar was onderstreept. Economie en economische wetenschap moesten echter wel hun plaats kennen en daar was Kuiper in de 'eeuw der oeconomie' niet gerust op.

Aan het eind van zijn leven noemde Kuiper de economie het nieuwe "tooverwoord"

Dat Kuiper niet vies was van economie blijkt wel uit het feit dat hij er zelf graag over theologiseerde. Zo bevatten onder meer zijn *Gemeene gratie* en *Pro Rege* uitweidingen die in een economisch handboek niet zouden misstaan. Maar als het even kon, liet hij die taak liever aan anderen. In 1880, in die andere beroemde rede *Souvereiniteit in eigen kring*, sprak hij er zijn vreugde over uit dat de gereformeerden met de Vrije Universiteit nu ook een eigen juridische faculteit hadden. Daar kon men tegen de "heerschende staathuishoudkunde, én tegen de in zwang zijnde handelscostumen, én tegen het roofdierachtige der sociale verhoudingen" in verzet komen! Tien jaar later, bij de opening van het sociaal congres, moest hij tot zijn leedwezen constateren dat daar nog niet veel van terechtgekomen was. Anders dan bijvoorbeeld de socialisten "bezitten wij zelfs nog geen mannen van het vak; als specialist in de staathuishoudkunde is geen onzer op dit Congres verschenen".

Ten tijde dat Kuiper zijn artikelenserie over het toverwoord economie schreef, kreeg zijn ideaal van een calvinistische staathuishoudkunde eindelijk vorm. Veel te lang was de economische wetenschap ook aan de Vrije Universiteit verwaarloosd, maar gelukkig was hoogleraar P.A. Diepenhorst daar nu rusteloos bezig om de geleden schade in te halen. Diepenhorst promoveerde in 1904 op het proefschrift *Calvijn en de economie* en hield in datzelfde jaar zijn inaugurele rede, waarin hij tekeering tegen de klassieke school in de economie. Kuiper zal het instemmend knikkend hebben aangehoord. In de jaren 1904-1905 verschenen overigens ook *Beginselen der staathuishoudkunde* van een van Kuipers "princiëel genomen meest trouwe leerlingen" De Vries en *Sociale vraagstukken* van Diepenhorsts juridische collega D.P.D. Fabius. Aan het begin van de eeuw van de economie ontbrak het dus niet aan een calvinistisch geluid.

De jurist-economen van de Vrije Universiteit stonden heel bewust in de traditie van Kuiper en Groen van Prinsterer. Groen had de staathuishoudkunde eens "een ondergewaardeerde wetenschap" genoemd, die het toch vooral niet in materiële overwegingen alleen mocht zoeken. Kuiper beaamde dat en stelde herhaaldelijk dat het de staathuishoudkunde niet mocht ontbreken aan een "ethisch element". In de economie moest worden gerekend met de openbaring en de goddelijke verordeningen, met de mens ook als een sociaal, ethisch en historisch bepaald wezen. Juist daarom was het zo zorgelijk dat het psychische onder invloed van het toverwoord economie werd verdrongen door het fysische. Hoewel het geestelijke en materiële in het calvinisme nooit los konden worden en waren gezien, had het eerste uiteindelijk prioriteit. De uitdaging aan het adres van economen was kortom om zich rekenschap te geven van geestelijke factoren, maar deze ook weer niet weg te verklaren. "Alleen maar, de Oeconomie, en met haar alle wetenschap van wat zienlijk, stoffelijk en zinlijk is, mag nooit iets meer noch iets anders dan de lagere verdieping van den heiligen tempel der wetenschap zijn. Daarboven is hoger en heiliger."

Kuiper was als het erop aankwam toch meer theoloog dan econoom.

Dr. Joost Hengstmengel (1985) is filosoof en econoom. Hij is als onderzoeker verbonden aan het Erasmus Economics & Theology Institute en als universitair docent aan de Theologische Universiteit Kampen. Zijn meest recente boek is *De homo economicus. Een familiegeschiedenis*.

Verwijzingen

- 1 Johan Snel, *De zeven levens van Abraham Kuiper. Portret van een on-grijpbaar staatsman*, Amsterdam, 2020.
- 2 'De sociale kwestie' (I-XI), *De Standaard*, 16 april - 23 mei 1872.
- 3 *Eenige kameradviezen uit de jaren 1874 en 1875*, Amsterdam 1890, 193-194.
- 4 'De zonde van onze industriële wereld', *De Standaard*, 24 mei 1880.
- 5 *Parlementaire redevoeringen. Deel 1. Kameradviezen*, Amsterdam, 1908, 210-215.
- 6 *Antirevolutionaire staatkunde. Eerste deel. De beginselen*, Kampen, 1916.
- 7 *Parlementaire redevoeringen*, 578.
- 8 *Heilige orde*, Kampen, 1913, 12-18.
- 9 'Het tooverwoord' (I-III), *De Standaard*, 2, 3 en 5 oktober 1912.

Kuyper als democraat

De theologische achtergrond

Thema Kees van der Kooi

Democratisering van de samenleving is wat Kuyper bewoog. Kees van der Kooi laat zien hoe die drive voortkwam uit Kuypers theologie, namelijk zijn visie op Gods soevereiniteit, de uitverkiezingsleer en de leer van de Heilige Geest.

Kuyper was democraat. Als er één doorgaande lijn in Kuypers pleidooien en initiatieven voor vernieuwing van de samenleving en haar instituties moet worden aangewezen, dan is het wel die van democratisering ofwel het streven naar uitbreiding van het kiesrecht. Kuyper heeft gefungeerd als breekijzer in een maatschappij waarin een kleine elite het voor het zeggen had en die van boven naar beneden, dus top-down, werd geregeerd. Het is hem niet in dank afgenomen. Hij is erom gehaat en nog kan men de sporen van misprijzen tegenkomen. Was Kuyper niet de man die de kerk brak en de eenheid van de nog zo jonge natie verstoorde? Johan Snel heeft in zijn boek *De zeven levens van Kuyper* dit streven naar democratisering als kern in zijn denken en doen gekarakteriseerd en geeft er historische kleur aan. In een interview uit 1907 vertelt Kuyper hoe hij er als jonge jongen in 1848 bij was, toen in Middelburg vanaf het bordes van het stadhuis de proclamatie plaatsvond van de nieuwe grondwet, waarin de rechten van het parlement, het volk en de koning op een nieuwe leest werden geschoeid.¹

Het algemeen kiesrecht was ook daarna nog ver weg, maar de strijd tegen de overheersing van een kleine liberale elite en voor democratie was begonnen. Het kiesrecht was voorbehouden aan die mannen die een zekere welstand bezaten en belasting betaalden. In een tijd van krachtig populisme, zoals wij die nu beleven, zijn de argumenten tegen algemeen kiesrecht op een bepaalde manier verleidelijk. Waren dagloners en behoeftigen niet een gemakkelijke prooi voor volksmensen en voor de belofte van brood en spelen? Was het niet gevaarlijk om zomaar iedereen te laten kiezen? Een democratisch stelsel met kiesrecht voor meer dan alleen de elite zit vol risico's. Toch ging Kuyper met zijn keus voor een algemeen huismankiesrecht juist die weg op, terwijl dat in de ogen van anderen veel te radicaal en gevaarlijk was. In 1894 kwam het daarover tot een breuk in de Anti-Revolutionaire Partij. De Savornin Lohman, medestrijder van Kuyper, was van mening dat de koers van Kuyper zou leiden tot politieke machtsvor-

ming op puur individualistische basis en dat de behartiging van het algemeen belang als voornaamste taak van parlement en regering hiermee in het gedrang zou komen. Uit de breuk ontstond een groep van Vrij Antirevolutionairen, die zich later zou formeren tot de CHU.

Alle autoriteit wordt zo gerelativeerd doordat ze wordt gerelateerd aan God als bron

Theologie

Waar kwam dit streven naar democratisering vandaan? Het is verleidelijk te wijzen op Kuypers eigen afkomst en een sociologische oorzaak te zoeken. Daar is zeker reden voor. Zijn grootvader was nog borstelmaker geweest, zijn vader predikant, met binnen de burgerij een bescheiden plaats en zonder eigen kapitaal. Er is echter nog een andere reden en daar wil ik het in deze bijdrage over hebben: de theologie. Kuyper heeft in zijn werk expliciet de relatie gelegd tussen zijn theologische grondovertuiging en het streven naar democratisering, ofwel het streven om alle volwassen burgers krachtens hun burgerschap invloed te geven in het bestuur van land en kerk. Die achtergrond wordt bepaald door wat Kuyper omschreef als de soevereiniteit van God, de verkiezingsleer en zijn leer van de Heilige Geest. In het vervolg noem ik een paar momenten in zijn denken waarop die relatie heel expliciet naar voren komt.

Ik begin met de rede waarmee Kuyper in 1874 het land doortrok: *Het Calvinisme, oorsprong en waarborg van onze burgerlijke vrijheden*. De latere hoogleraar Herman Bavinck was een van de velen die deze rede als student gehoord heeft

en er enthousiast over naar huis schreef. Het enthousiasme is begrijpelijk wanneer men in ogenschouw neemt wat Kuyper in deze rede doet. Hij wijst de richting aan voor een beweging die zich niet wil laten opsluiten in het alternatief tussen het individualisme van de Franse revolutie enerzijds en het staatsabsolutisme van Duitse denkers anderzijds, maar zich wil laten voeden uit de bron van de theologie van de Reformatie. Om hieraan te ontsnappen brengt hij een element in dat in de gereformeerde theologische traditie als een verborgen magnetisch centrum heeft gefunctioneerd, namelijk de gedachte: God als soevereine Heer van heel de schepping.

Gods soevereiniteit

De erkenning van Gods soevereiniteit (zijn Heer-zijn) betekent, zo zegt Kuyper in deze rede, dat de wortel van het constitutionele staatsrecht niet ligt in de vorst of in het volk, maar in God. Die opvatting van Kuyper was niet nieuw. Hij nam deze over van Groen van Prinsterer. Tegelijkertijd verdiept hij dit principe en gebruikt hij het voor maatschappijvernieuwing. Het betekent dat alle macht, alle autoriteit die er in de samenleving te vinden is, onderworpen is aan een hoger criterium en niet in zichzelf rust. In dezelfde rede zegt Kuyper: “Uit die belijdenis toch vloeit voort, dat alle gezag en macht op aarde niet inhaerent, maar opgelegd is, zoodat er van nature noch bij den vorst noch bij het volk van soevereiniteit sprake kan zijn. Souverein is alleen God almachtig zelf; alle schepselen, ze mogen dan in het vorstelijk paleis of in de bedelaarsstulp geboren zijn, acht Hij, bij zich zelven vergeleken, als niets. Gezag van het ééne schepsel over het andere ontstaat eerst, doordien God dit verleent, niet om het af te staan, maar om het te laten gebruiken tot zijn eer. Hij is dus vrijmachtig en geeft dat gezag aan wien Hij wil. Nu eens aan koningen en prinses. Dan aan adelstand en patricische burgers. Maar soms ook evenzeer aan heel het volk zelf. Een democratie als in Amerika is hem een even bruikbaar instrument ter betooning zijner soevereine heerlijkheid als het Russisch absolutisme. De vraag is niet of het volk zelf dan wel een koning regeert, maar of, beiden, zoo ze regeeren, dit doen krachtens Hem.”²

Dit citaat is veelzeggend omdat er allerlei regeervormen langskomen zonder dat er nog van een voorkeur sprake is, maar wel wordt één ding al duidelijk: geen regeervorm is absoluut en kan zich voor haar legitimiteit op zichzelf beroepen.

Elke regeervorm is ten principale instrument van God als de macht waaraan welke vorm dan ook zich te onderwerpen heeft. Alle autoriteit wordt zo *gerelativeerd* doordat ze wordt *gerelateerd* aan God als bron. Elke macht heeft zich aan goddelijk recht en billijkheid te spiegelen en dient zich erdoor te laten corrigeren. Voor de traditie van het neocalvinisme heeft deze stellingname betekend dat het niet blindelings boog voor overheidsmacht of een andere autoriteit. Altijd was er de maatstaf van hoger, goddelijk recht. Het respect voor de overheid of de vorst zat dan ook niet in de persoon van de vorst. Kuyper was daar duidelijk over, de persoon van de vorst of de gezagsdrager viel vaak tegen. Het respect betrof het ambt, het officium, wat letterlijk zoiets betekent als: een opgelegde taak.

Verkiezing en empowerment

Gezag en autoriteit zijn daarmee onder strenge condities gesteld. Tegelijkertijd is met de soevereiniteit van God als bron van alle macht en kracht nog iets anders verbonden, namelijk de verkiezingsleer. Het is kenmerkend voor Kuyper dat hij in de genoemde rede uit 1874 de verkiezingsleer niet beperkt tot een leer die gaat over eeuwig heil of onheil. Hij wijst expliciet op het thema van de uitverkiezing als een leerstuk waarvan ethisch en antropologisch een enorme kracht uitgaat. “Wie aan de uitverkiezing gelooft, weet dat hij tot iets is uitverkoren en derhalve een zedelijke roeping heeft, een roeping waarvoor, omdat ze goddelijk is, desnoods het liefste offer moet worden gebracht. Maar ook een roeping die hem gelukken zal, omdat God, die soverein is, hem ertoe riep. En dus aarzelt hij en wikt en weegt niet, maar slaat de hand aan de ploeg en werkt door.”³ Er ligt dus in het roepingsbewustzijn van hen die geloven niet een grond voor fatalisme en berusting, maar volgens Kuyper een grond die mobiliseert, in gang zet. In moderne termen uitgedrukt: Kuyper gebruikt het leerstuk der verkiezing als een middel tot bekrachtiging, tot ‘empowerment’. Dit theologisch leerstuk ligt met andere woorden ingebed in een bepaalde spiritualiteit, die een attitude van eigenheid en wakkerheid oproept. Het werkt als een stimulans en vast vertrouwen in eigen roeping en waardigheid om de dingen van dit leven aan te gaan. Iedereen *mag* niet alleen meedoen, ieder wordt *geroepen* om actief mee te doen en zijn steentje bij te dragen. Het gereformeerde activisme heeft een theologische grondslag.

Het zwaartepunt

Het vervolg van het citaat maakt duidelijk dat deze spiritualiteit van de verkiezing iets is wat niet alleen binnen de kerk effect heeft, maar ook daarbuiten. Het roept een bepaalde organisatievorm op waarvan de macht niet enkel hiërarchisch bepaald is: “Een kerk, die de electie [uitverkiezing] als ‘Cor ecclesiae’ belijdt kán niet clericaal zijn, maar moet haar kracht in de electi [uitverkorenen] d.i. in de gemeenteleden zoeken. Zoo vloeide uit deze belijdenis het democratisch kerkbeginsel voort, dat straks uit de kerk op het terrein van den staat overgedragen, de vrijheden van ons Hollandsch volk, de vrijheden van het Engeland der Whigs, en niet minder de vrijheden van Amerika in het leven riep.”⁴

Met andere woorden, de verhoudingen in kerk en samenleving kunnen niet zo gestructureerd zijn dat alles er top-

down, van boven naar beneden, aan toegaat. Het zwaartepunt ligt bij de leden. En zegt Kuyper erbij, wat eerst binnen de kerk het geval was en geoefend werd, is later uitgestroomd in de samenleving.

Zoals al eerder genoemd, niet ieder binnen de gelederen van de antirevolutionairen kon zich in die sterke neiging tot democratisering vinden. Een deel van de antirevolutionairen bleef zijn vertrouwen stellen op de overgeleverde gezagsstructuren, instituties en een oligarchische regeervorm van de standenmaatschappij. De samenleving als geheel zou zo beter gediend worden en groepsbelang zou ondergeschikt zijn. De figuur van De Savornin Lohman staat model voor die keus. Kuyper gaat echter een andere weg. Hij zal meer en meer het volk trachten te mobiliseren, radicaal de keus maken voor democratisering, voor verruiming van het kiesrecht en daarmee de macht in handen leggen van het kiezersvolk. Kuyper voelt zich dicht bij het gewone volk staan en slaat de weg in van emancipatie van de 'kleine luyden' en de organisatie van een maatschappelijk middenveld tussen burger en overheid in. Zo veel mogelijk moeten volgens hem verantwoordelijkheden bij de burgers zelf gelegd worden. De belijdenis dat elk gelovige rechtstreeks voor God staat, verschuift het zwaartepunt van gezag en verantwoordelijkheid. "Elk kind Gods met Hem in rechtstreekse gemeenschap tredend en in heel zijn existentie Hem dienend", zal Kuyper in zijn *Stone Lectures* van 1898 formuleren.⁵ Hier wordt dus een belangrijk religieus en theologisch element van de Reformatie vruchtbaar gemaakt voor het denken over de structuur van de samenleving. De verantwoordelijkheden voor het gezin, voor de kerk, voor beroep, voor scholing, voor industrie, voor ziekenzorg dienen zo dicht mogelijk bij de mensen te worden gelegd om wie het gaat. En dan gaat het niet om het afzonderlijke individu, maar om de primaire verbanden waarin individuen leven en verkeren: gezin, ambacht, beroep, streek, wetenschap, kunde. Dat betekent de facto een keus voor pluraliteit en in theorie een beperkte rol voor de overheid. In theorie, zeg ik erbij. De werkelijkheid bleek vaak lastiger en complexer te zijn. Wanneer het gaat om ziekenzorg, om de randvoorwaarden voor onderwijs, of om regels voor het economisch verkeer, bleek de overheid heel vaak een veel grotere rol te moeten spelen. Maar de structuren van deze corporatieve maatschappijvisie zijn tot op de dag van vandaag herkenbaar in de Nederlandse samenleving: de verschillende geledingen van de samenleving zo veel mogelijk hun eigen ruimte gunnen.

Schleiermacher en de leer van de Heilige Geest

Waar komt die democratiserende trek in dit moderne calvinisme vandaan? Komt deze echt alleen van Calvijn, die zelf sterk in hiërarchische structuren bleef denken? In dit verband is het buitengewoon boeiend om de door Jasper Vree en Johan Zwaan minutieus uitgegeven *Commentatio* ter hand te nemen, het geschrift waarmee Kuyper in 1860 als jong theoloog een door de Groningse universiteit uitgeschreven prijsvraag won.⁶ De opdracht van de prijsvraag was een vergelijking te schrijven tussen het kerkbegrip van Johannes à Lasco (1499-1560) en Johannes Calvijn (1509-1564). In tegenstelling tot wat men misschien zou verwachten krijgt niet Calvijn de voorkeur van

Kuyper, maar is het Johannes à Lasco die met de hoogste eer gaat strijken. A Lasco geeft de richting aan van wat een christelijke kerk intern en voor de bredere gemeenschap kan betekenen. Maar achter de voorkeur voor deze Poolse leider van de vluchtelingengemeente in Emden gaat bij Kuyper nog een andere figuur schuil, die voor hem in zijn opvatting van de kerk een hoofdrol speelt: Friedrich Schleiermacher (1768-1834), de geniale literaat en theoloog aan het begin van de negentiende eeuw. Bij hem staat de gedachte centraal dat de gemeente een gemeenschap is die bewoond wordt door de Heilige Geest en waarin de leden elkaar door liefde en wederkerige dienst opbouwen. Het is de Geest van Christus die een nieuw levensprincipe in de gemeenschap van mensen heeft uitgestort. En het is deze Geest die bezit neemt van de leden van de gemeenschap. In een vertelling, getiteld *Weihnachtsfeier*, beschrijft Schleiermacher wat dit betekent. Alle leden van het gezelschap dat op kerstavond verzameld is, hebben een bijdrage. Hoe verschillend ze ook zijn, jong of oud, mannen of vrouwen, ze dragen iets bij, ieder op zijn of haar eigen wijze. In al die diversiteit wordt het werk van de Geest van Christus manifest. De jonge Kuyper omarmt de gedachte dat alle leden van de gemeente deel hebben aan de Geest van Christus. Nog geheel in de lijn van Schleiermacher schrijft hij dat "de band, waardoor de leden van de kerk met elkaar worden verbonden niet de doop is noch een bepaalde belijdenis, maar enkel en alleen de goddelijke Geest van Christus".⁷

Wat eerst binnen de kerk het geval was en geoefend werd, is later uitgestroomd in de samenleving

Bij Schleiermacher is dit verbonden met een enorm vertrouwen in de doorwerking van het werk van de Heilige Geest in de samenleving. Als de christelijke gemeente in haar leven en bewegen wordt bewoond door de Geest van Christus, dan moet en zal dit overvloeien in de bredere samenleving. Ieder heeft deel aan die Geest. Het is een programma van democratisering en universalisering van humaniteit, dat wortelt in de ecclesiologie, de leer omtrent de kerk. Bij de jonge Kuyper wordt dit concreet in een voor zijn tijd revolutionair voorstel, namelijk dat de ouderlingen van de kerk niet alleen door *alle* lidmaten, dus ook de vrouwelijke, moeten worden gekozen, maar dat vrouwen ook het passieve kiesrecht tot het diaken-schap moet worden verleend.⁸

Kritiek

De Heilige Geest staat voor 'een directe' tussen God en mens. Die directheid treffen we ook aan in Kuypers *Stone Lectures* uit 1898. Ze geeft aan Kuypers denken een democratiserende dynamiek, die het mogelijk maakt Kuyper zelf in stelling te brengen tegen uitspraken elders, waar hij al te zeer het eurocentrisme of het genderdenken van zijn dagen vertegenwoor-

dig (zie de bijdrage van Hillie van de Streek in dit nummer). Ik citeer: “Plaatst het calvinisme heel ons menselijk leven rechtstreeks voor God, dan volgt hieruit dat allen, man of vrouw, arm of rijk, zwak of sterk, talentvol of arm aan talent, als Gods schepselen en als verloren zondaren, niets, volstrekt niets tegenover elkander te pretenderen hebben, dat we voor God en dus onder elkaar als mens en volk gelijk staan ... Daarom veroordeelt het calvinisme niet alleen de slavernij en de kastenindeling, maar even beslist alle bedekte slavernij van de vrouw of van de arme; is het gekant tegen alle hiërarchie onder mensen en duldt het geen andere aristocratie, dan die welke persoonlijk of als geslacht een meerderheid in karakter of talent bij de gratie Gods kan tonen.”⁹ Het zijn woorden waarin de democratiserende dynamiek van Kuypers denken goed zichtbaar is.

Gemeene Gratie

Het programma van de universalisering van de humaniteit heeft Kuiper niet losgelaten, ook niet toen hij zich als calvinist etaleerde. In de theorie van een ‘Gemeene Gratie’, die hij later ontwikkelde en die hem als minister goed van pas kwam, keert dit thema terug: Er is een werking van Gods genade die voorkomt dat de door zonde aangetaste wereld reddeloos ineenstort. Sterker nog, die werking zorgt ervoor dat de door God geschapen mogelijkheden tot kennis, wetenschap en cultuur tot ontplooiing komen en onder het bereik komen van hen die eerder daarvan uitgesloten waren. De vooruitgang van wetenschap en technische mogelijkheden, de strijd tegen sociaal onrecht en de roep om invloed van alle leden van de samenleving zijn geen toevallige ontwikkelingen, geen bedrijfsongevallen die niet hadden mogen gebeuren, maar hebben een grond in Gods genadige bedoeling met zijn schepping. Kuypers democratische gezindheid en politieke streven in die richting is niet slechts de weerspiegeling van een moderne vooruitgangsidee, waarin hij progressiever was dan de meeste van zijn tijdgenoten, maar heeft zijn grond en voeding in fundamentele theologische noties.

Dr. Kees van der Kooi is emeritus hoogleraar systematische theologie aan de VU en als distinguished lecturer verbonden aan het Erasmus Economics & Theology Institute.

Verwijzingen

- 1 Johan Snel, *De zeven levens van Kuiper. Portret van een ongrijpbaar staatsman*, Amsterdam, 2020, 170-171.
- 2 *Het calvinisme. Oorsprong en waarborg van onze burgerlijke vrijheden*, Amsterdam, 1874², 50.
- 3 *Oorsprong*, 54.
- 4 *Oorsprong*, 54.
- 5 *Het Calvinisme. Zes Stone-lezingen in oktober 1898 te Princeton (N.J.) gehouden*, Barneveld, 31.
- 6 Jasper Vree en Johan Zwaan (eds), *Abraham Kuiper's Commentatio (1860). The Young Kuiper about Calvin, a Lasco, and the Church. I: Introduction and II: Commentatio*, Leiden, 2005.
- 7 *Commentatio II*, 335.
- 8 *Commentatio II*, 344.
- 9 *Het Calvinisme*, 37.

Fabriek en winkel

Terzijde Aart Deddens

Eind jaren tachtig van de twintigste eeuw deed ‘de commissie Oberman’ theologisch Nederland op zijn grondvesten schudden. De theologiebeoefening bleek beneden alle internationaal peil. Faculteiten werden bevolkt door praatgroepjes over kruisraketten en apartheid. Hoogleraarposten werden bekleed door doctorandi die te lui waren om te promoveren, laat staan hun studenten tot onderzoek te bewegen. Ook de Kamper Theologische Universiteit van de vrijgemaakten werd gewogen en te licht bevonden; niet ver van verdwijning.

En dat was niet de eerste keer. Eenzelfde daniëlsoordeel velde Abraham Kuiper honderd jaar eerder. Hij vond Kampen slechts een beroepsopleiding. Voor godgeleerdheid koesterde hij een wetenschapsideaal: vrij van kerk- en staatsinvloeden. Toen hij in 1880 zijn universiteit stichtte inclusief een afdeling voor godgeleerdheid, passeerde hij dus de school in Kampen, en zo werd dat daar ook ervaren. Na de Vereniging van 1892 waren er in de nieuw ontstane kerken ineens twee theologieopleidingen. Kuiper vond toen dat Kampen moest opgaan in de VU en voerde aan dat daar veel draagvlak voor was, waarmee hij vooral zichzelf bedoelde.

Er ontstond een polemiek tussen Kuiper in *De Standaard* met de Kamper hoogleraar Douwe Klazes Wielenga (1841-1902), die in *De Bazuin* schreef. Kuiper had de VU een ‘fabriek’ genoemd terwijl Kampen slechts een ‘winkel’ was. In *De Bazuin* sloeg Wielenga Kuiper met zijn eigen woorden vilein om de oren. Laat de VU zelfstandig en onafhankelijk, soeverein op haar terrein zijn, vond hij, voor “hare schoone en voor land en volk zoo gewichtige taak.” Maar dan moest Kuiper het kunnen opbrengen om ook de school in Kampen haar soeverein te gunnen. “Laat de kruk van de kathedraal in handen van de kerken”, was het motto van Wielenga.

De Kamper school is inmiddels een heusche fabriek. Een groot leger laboranten loopt elkaar haast voor de voeten. Kuiper en Oberman zouden hun ogen uitkijken. Maar wat vindt het winkelend publiek? Dat heeft toch het laatste soevereine woord in de productieketen.

Nieuwsgierig naar de correspondentie tussen Kuiper en Wielenga? Lees het artikel van nazaat Sjoerd Wielenga in de matte ‘glossy’, BRAM.

Kleine luyden

Uit het hart Jan Hoogland

Kuyper spande zich niet alleen om Henk en Ingrid een politieke stem te geven, maar hij maakte hen ook zelf politiek verantwoordelijk. Dat is de emanciperende kracht geweest van de aanduiding 'kleine luyden' die nu volgens Jan Hoogland zo node wordt gemist.

Terwijl ik dit schrijf, vindt de inauguratie plaats van Joe Biden als president van de Verenigde Staten. Trump heeft het Witte Huis moeten verlaten. Hij heeft zich neergelegd bij een machtswisseling, hoewel hij er stellig van overtuigd is dat de overwinning van Biden 'gestolen' is. Eerder had een deel van zijn achterban, opgejut door het verhaal over die fraude, zelfs een gewelddadige aanval op het Capitool gepleegd. Voor deze aanhangers van Trump is democratie een loos begrip geworden: alleen de elite heeft er belang bij.

De verontwaardiging over deze actie was groot. Trump ontkende zelf tot deze aanval te hebben opgeroepen en liet de mensen die meenden in zijn naam op te treden zelfs vallen toen ook hij het geweld openlijk afkeurde. Als je de berichten moet geloven zal de mensen die aan de aanval hebben deelgenomen en geïdentificeerd kunnen worden hun straf niet ontgaan. Hoezeer ik hun acties ook afkeur, ik vind hun optreden ook iets aandoenlijks hebben. Velen deden nauwelijks moeite hun acties te maskeren, in de volle overtuiging dat zij handelden uit naam van hun bedrogen president. De bevestiging van de verkiezingsuitslag die deze historische zesde januari zou plaatsvinden, was in hun ogen immers groot kiezersbedrog.

Wie zijn deze aanhangers van Trump, die zich in het uiterste geval zelfs door zijn doorzichtige leugens laten opzweepen om een aanval op het Capitool uit te voeren? Zijn het dwazen, extremisten of criminelen? Of zou je ze misschien ook als 'kleine luyden' kunnen aanduiden?

De massa

Waar de elite steeds 'links-liberaler' wordt, laat de massa zich blijkbaar steeds gemakkelijker door rechtse politici inpalmen, schreef ik het in het vorige nummer van *Soφie*. De 'kleine luyden' zetten zich af tegen de elite die zich niets van hun problemen aantrekt, maar wel de macht heeft en het beleid bepaalt.

De al gepensioneerde sociologe Arlie Hochschild heeft, al voordat Trump verkozen werd en iedereen nog in de verwachting leefde dat Hillary Clinton hem met ruime marges zou verslaan, aandacht gevraagd voor de redelijkheid van de

Trump-aanhang. Zij publiceerde in 2016 haar *Strangers in their own land*. Als gevestigde academica in Berkeley, California, realiseerde zij zich dat zij zich voortdurend in een bubble van gelijkgezinden bevond. Daarop besloot zij een tijdje te gaan wonen in een van de meest arme en achtergestelde regio's van de Verenigde Staten, Louisiana. Daar wilde zij uit haar comfortzone stappen door uitgebreid kennis te maken met mensen aan de andere kant van wat zij de 'empathie-muur' noemde: mensen die minder 'hoog' zijn opgeleid, vaak hard werken voor hun geld, maar tegelijk steeds minder vooruit lijken te komen in een op succes en zelfontplooiing gerichte samenleving.

Wat zij in die kennismaking merkte was dat zij allerminst bevestigd werd in haar verwachtingen omtrent de mensen met wie zij sprak. Zij verwachtte wrokkige en boze mensen te ontmoeten, maar de mensen die zij tegenkwam waren juist uitgesproken vriendelijk. Zij verwachtte als progressieve intellectueel fel door deze mensen te worden afgewezen, maar zij werd juist uitermate aardig ontvangen. Door zo door haar eigen ('Democratische') vooroordelen heen te breken, ontdekte ze dat er achter het standpunt van de aanhangers van Trump een alleszins begrijpelijke emotie lag, die in allerlei opzichten ook heel redelijk is. Daarbij onderscheidt ze nadrukkelijk enerzijds het begrip opbrengen voor een emotie en anderzijds de rechtvaardiging van die emotie. In ieder geval ziet Hochschild niets in de manier waarop Trump zijn sympathisanten behandelt en manipuleert. Volgens haar schieten zijn supporters niets op met de wijze waarop Trump zich manifesteert. Maar voor hun achterliggende gevoelens kan zij wel degelijk begrip opbrengen.

Stupid redneck

Om de boosheid en frustratie van deze mensen begrijpelijk te maken, doet Hochschild een beroep op ons inlevingsvermogen: "Stel je voor, je staat in de rij voor de Amerikaanse Droom. Je bent wit, man, werkt met je handen. Je hebt in jaren geen loonsverhoging gehad, ook al werk je je kapot. Toch sta je geduldig in de rij. Jij wel, maar anderen niet – vrouwen, immi-

granten, vluchtelingen, Afro-Amerikanen dringen voor. De overheid grijpt niet in, maar geeft ze een plek vooraan in de rij. Erger nog, de president van het land, Barack Obama, zelf een voordringer, wuift hen naar zich toe. En dit is wel het top-punt: een van die voordringers draait zich om en zegt smalend tegen jou: *stupid redneck*” (‘Het gevoel van de hillbilly’, *Vrij Nederland*, 13 oktober 2016). Daarmee drukt zij uit dat de mensen die de prijs betalen voor de ‘politiek correcte’ maatregelen van de redelijke elite niet de mensen uit deze elite zijn, maar de mensen in de klassen daar vlak onder. Hun banen, hun huizen, hun lonen gaan naar de achtergestelden, die volgens de elite gelijke kansen behoren te krijgen.

Kuyper spreekt de ‘kleine luyden’ niet toe als slachtoffers

Het gaat hier volgens Hochschild om mensen met sterke gevoelens van schaamte en schuld. Voor het eerst sinds lange tijd gaan grote groepen in de samenleving er niet meer op vooruit. Integendeel, zij doen het in allerlei opzichten slechter dan hun ouders. Hun inkomsten staan voortdurend onder druk, zij moeten steeds harder werken om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien, collectieve voorzieningen vallen weg en ieder wordt verantwoordelijk gehouden voor zijn of haar eigen succes. Daar komt nog bij dat mensen door individualisering en emancipatie steeds mondiger worden, relaties steeds kwetsbaarder worden en mensen steeds meer op hun zelfredzaamheid worden aangesproken. Daardoor zijn mensen zich steeds meer gaan schamen voor hun eigen onvermogen om zich overeind te houden.

Prins Willem

Ik liet al even de term ‘kleine luyden’ vallen. Een term die veel gebruikt werd door Abraham Kuyper en volgens hem bij ‘Prins Willem van Oranje’ vandaan komt (vandaar wellicht ook de ouderwetse schrijfwijze). Toch tref je deze woorden in die samenstelling nergens aan in wat van Prins Willem is overgeleverd. Het is een typisch retorische term, waarmee Kuyper wil herinneren aan de oorsprong van de Nederlands natie. Volgens sommigen heeft zijn gebruik van deze term zelfs populistische trekken (Lodewijk Dros, *Trouw*, 18 december 2016).

Duidelijk is wel dat Kuyper er nadrukkelijk ideologische bedoelingen mee had. Hij refereerde ermee aan mensen met weinig aspiraties en ambities die hard werkten en plichtsgetrouw hun taken op zich namen in het gezin, het huishouden en in hun werk. Vaak ging het om kleine middenstanders, ambachtslieden, mensen in de zorg. Mensen met vitale beroepen die door hard werken in eigen onderhoud voorzagen zonder tot de elite te behoren.

In de term resoneert natuurlijk ook iets van de bijbelse boodschap waarin de eenvoudigen van het volk vaak tegen-

over de mensen worden gesteld die streven naar eer, status, geld en macht. Denk bijvoorbeeld aan de lofzang van Maria of de zaligsprekingen uit de Bergrede.

Geuzennaam

Het is dus een soort geuzennaam, vergelijkbaar met wat Buma (CDA) destijds in zijn H.J. Schoo-lezing aanduidde als ‘gewone Nederlanders’ (2017). Dijkhoff (VVD) had het over ‘goed volk’: de mensen die hard werken en zich als fatsoenlijke burgers gedragen en die zich ergeren aan al die mensen die hun burgerplichten veel minder serieus nemen of onaangepast blijven en toch vaak ruim weten te profiteren van alle voorzieningen die ons land biedt.

Toch, hoezeer men ook parallellen zou kunnen ontdekken tussen deze vormen van populistische retorica, klinkt er in Kuypers term ook iets heel anders door dan in de wijze waarop populistische politici als Trump en Wilders deze mensen aanspreken en waarin zelfs gerespecteerde politici als Buma en Dijkhoff soms lijken mee te gaan.

Uiteraard verzet ook Kuyper zich met deze term tegen de beeldbepalende elite, maar zonder zich blind af te zetten tegen die elite. Hij doet met deze term namelijk ook een appel op deze elite om haar verantwoordelijkheid te nemen voor een rechtvaardige inrichting van de samenleving.

Daarnaast is de term ‘kleine luyden’ ook een appellerende term richting de daarmee aangeduide mensen zelf. Zij moeten volgens Kuyper niet lijdzzaam toezien hoe de elite het land regeert, maar hun eigen stem opeisen om zich politiek te manifesteren. Kuyper spreekt de ‘kleine luyden’ niet toe als slachtoffers, maar als mensen die actief hun eigen rol moeten gaan spelen en hun verantwoordelijkheid moeten nemen.

Sterker nog: je zou zelfs kunnen zeggen dat Kuyper de ‘kleine luyden’ bewust wil maken van hun rol als moreel voorbeeld, als mensen die zich inspannen en berekenbaar zijn: een stabiliserende factor in de politiek. Ten diepste is het zelfs een religieuze oproep: het gaat hier immers om de mensen die in de eenvoudige navolging van Jezus willen leven en zo willen bijdragen aan een rechtvaardige samenleving.

Het is zeer te betreuren dat mensen als Trump, Wilders en Baudet, die blijkbaar ook veel christenen aanspreken, deze toon van Abraham Kuyper niet weten aan te slaan.

Kuypers invloed op kunst en het denken over kunst

Thema Marleen Hengelaar-Rookmaaker

Meer dan op de kunstbeoefening zelf, heeft Kuyper invloed gehad op het protestantse denken over kunst, is de stelling van Marleen Hengelaar. Niettemin hebben zijn gedachten over liturgie sterk de architectuur bepaald van gereformeerde kerkbouw na de Doleantie.

Na drie eeuwen stilte over kunst op het theologische gereformeerde erf – afgezien van catechismuspreken over het tweede gebod – was daar opeens Abraham Kuyper, wiens grote verdienste het was dat hij kunst opnieuw op de kaart zette. De sobere kerken van zijn tijd hadden witgekalkte muren en het op de harde banken neerzittende kerkvolk was wereldmijdend en acultureel. Maar was dat altijd zo geweest? Of was dit een mystieke en piëtistische vertekening van de opstelling van Calvin? Door terug te gaan naar het oorspronkelijke calvinisme wilde Kuyper laten zien dat de reformator wel degelijk positief stond ten opzichte van kunst en cultuur. Vervolgens wilde hij dit cultuurvriendelijke standpunt integreren in zijn nieuwe neocalvinistische denkwereld. Hij zette zich in om het grote vooroordeel de wereld uit te helpen dat calvinisme overall en altijd gelijk stond met cultuurarmoede.

Kunstkenner

We kennen Kuyper niet zozeer als kunstkenner, maar oordelend naar de feiten was hij dat wel. De term ‘kunst’ omvatte voor hem trouwens alle kunstvormen, van poëzie tot beeldende kunst en muziek. Met muziek, dans en toneel had hij niet zo veel, maar als student in Leiden hield de jonge Kuyper zich behalve met theologie ook met letterkunde bezig. Ook als hoogleraar aan de door hemzelf opgerichte Vrije Universiteit in Amsterdam doceerde hij niet alleen theologie, maar ook letterkunde en esthetica. Het vak esthetica vond hij zelfs zo belangrijk dat het verplichte kost was voor theologiestudenten. Dat zou zelfs nu nog vooruitstrevend zijn. Bilderdijk was zijn grote held en zelf was hij als veelschrijver een meester in originele beeldspraak. Ook beeldende kunst had zijn belangstelling. Op zijn reizen bezocht hij de grote musea en hij correspondeerde met de impressionistische schilder Jozef Israëls. Ook publiceerde hij een boek met gravures van bijbelse tafereel van moderne schilders, waaronder Max Liebermann en Ilya Repin. Zijn ideeën over kunst legde hij het meest uitgebreid vast in twee publicaties, *Het calvinisme en de kunst* uit 1888 en zijn *Lectures on Calvinism (Stone Lectures)* uit 1899.

Een samenhangend wereldbeeld

In een essay uit 1898 prees hij het grafmonument voor paus Pius VII uit 1831 van de hand van de IJslands-Deense kunstenaar Bertel Thorvaldsen, dat hij op een van zijn reizen in de Sint-Pieter in Rome had gezien. Op dit monument is de paus gezeten in het centrum, met aan weerskanten een allegorische vrouwenfiguur. De vrouw aan zijn rechterhand staat gekleed in een leeuwenhuid voor *fortitudo* of goddelijke kracht. Ze kijkt vol emotie en geloof omhoog, de armen gekruist over haar hart. De andere vrouw, geflankeerd door een uil en met boek of Bijbel in de hand, staat voor *sapientia* of de goddelijke wijsheid. Ze kijkt nadenkend naar beneden. Waarom zou dit werk Kuyper zo getroffen hebben? Niet alleen omdat Thorvaldsen als luthers kunstenaar bijgedragen had aan dit roomse bolwerk, maar zeker ook omdat de twee vrouwen gevoel en verstand, geloof en kracht, wijsheid en het Woord en een gerichtheid op zowel de hemel als de aarde met elkaar verenigen. Ook in zijn eigen denken speelde de verbinding van al deze elementen een belangrijke rol.

**Calvin dat de vrije kunsten
een gave van God zijn die Hij
zonder onderscheid schenkt
aan alle mensen.**

In 1863 kwam Kuyper als jonge vrijzinnige dominee in Beesd terecht, waar hij onder de indruk kwam van een groep ontevreden kerkgangers. Ook al waren het eenvoudige dorpsbewoners en landarbeiders, ze hadden een brede bijbelkennis, een doorleefd geloof en een samenhangend wereldbeeld, dat wortelde in Calvijns theologie. Dit leidde tot een belangrijke omkeer in Kuypers denken, die hem stuurde in de richting

van een orthodox geloof en een geïntegreerde wereldbeschouwing van calvinistische signatuur. Hierin voegden al zijn kennis, overtuigingen en activiteiten zich tot een samenhangend geheel. De basis voor deze samenhang vormt het idee dat Christus de soevereine Heer is van alles en iedereen en dat zijn heerschappij de instandhouding van de wetmatigheden omvat die de Schepper voor elke levenssfeer heeft ingesteld – voor bijvoorbeeld de kerk, de staat, de godsdienst, de esthetische sfeer en de kunst. Iedere sfeer is onherleidbaar tot de andere, gehoorzaamt aan zijn eigen wetten en komt pas tot wasdom als hij zich onafhankelijk en in volle vrijheid kan ontplooiën. Het unieke van Kuypers christelijke denkkader is dat de kunst er onlosmakelijk deel van uitmaakte en dat het de esthetische sfeer bestempelde tot een onmisbaar element van het menselijk leven.

Antithese en algemene genade

Een tweede basiselement in Kuypers kunsttheologie is de tritschepping, zondeval, verlossing. Kunst maakt deel uit van Gods goede schepping, maar kan op verschillende manieren in de greep komen van de zonde (onzuiver, onwaar, als afgodsbeeld of propaganda enzovoort). Vervolgens kunnen misbruikte genres, stijlen en stijlmiddelen altijd weer ten goede aangewend worden. Calvijns reactie op het kwaad in de kunst werd gekenmerkt door voorzichtigheid: geen kunst in de kerk en alleen berijmde psalmen. Kuypers reactie kwam tot uiting in zijn idee van de antithese.

Zo keerde hij zich tegen het pantheïsme van de Tachtigers en tegen de overdaad aan fantasie en de subjectiviteit in de weergave van de werkelijkheid die de idealistische stroming binnen de esthetica van zijn tijd propageerde. Voor Kuyper waren de werkelijkheid en de schoonheid van de schepping een objectief gegeven. Hij zag het als roeping voor de kunst om de schoonheid in de natuur en de werkelijkheid weer te geven op een manier die deze schoonheid overtreft, waardoor kunstwerken vooruitwijzen naar de toekomstige heerlijkheid. Om, in Kuypers eigen woorden, “door het heimwee naar het verloren schoon tot de vooruitgenieting der komende heerlijkheid op te klimmen”. Dit kunstprogram heeft hij overigens nooit concreet uitgewerkt, omdat hij meende dat dit de taak was van de kunstenaars zelf. Ook de antithese werkte hij op het terrein van de kunst maar heel beperkt uit, want het meest fundamenteel was hier voor hem een ander begrip: de ‘gemeene gratie’ of algemene genade.

Algemene genade

Kuyper maakte net als Calvijn onderscheid tussen de bijzondere en de algemene genade van God. De bijzondere genade heeft betrekking op de verlossing van de mens, de algemene op de instandhouding van de wereld na de zondeval voor zowel gelovigen als ongelovigen, zodat een eerbaar en rijk menselijk leven voor beide groepen mogelijk is. Calvijn zei in zijn commentaar bij Genesis 4:20 dat de vrije kunsten een gave van God zijn die Hij zonder onderscheid schenkt aan alle mensen. Hij voegde daaraan toe: “Deze uitstraling van het Goddelijk licht greep, naar de ervaring ons leert, vaak juist het krachtigst plaats in ongelovige volken.” Kuypers ideeën over kunst bouwen hierop voort, waardoor hij de kunst van de

Calvinistische kunstenaar Jan Victor getiteld *Abraham neemt afscheid van Lot en zijn familie* (1655-1665).

Grieken kon zien als een eerste hoogtepunt in de kunst, waarin de kennis en uitwerking van de natuurlijke wetten van de kunst floreerden. Dit verklaart ook waarom Kuyper zich heel open opstelde tegenover kunstuitingen uit alle tijden en uit alle hoeken van de aarde en niet op zoek was naar een specifiek christelijke kunst. Hij gaf dan ook op kunstgebied geen verdere uitwerking aan zijn idee over de invloed van wereldbeschouwingen op het menselijk doen en denken, zoals hij dat wel voor de wetenschap heeft gedaan.

Geen eigen stijl

Het tweede hoogtepunt in de geschiedenis van de kunst was voor Kuyper de kunst van de renaissance, waarin zich een nieuwe kunst ontwikkelde op basis van de wedergeboorte van klassieke waarden. Centraal stond het idee dat de schoonheid in de kunst aan de alledaagse, materiële en zondige wereld dient te ontstijgen om daardoor iets weer te geven van een hogere en betere wereld. Het moge duidelijk zijn dat Kuyper voor zijn eigen denken over goede kunst op deze tijd teruggreep. De kunst die opbloede in de Nederlandse Gouden Eeuw vormde voor hem een derde hoogtepunt. Deze, meende hij, kon tot bloei komen door toedoen van Calvijn: ten eerste omdat hij de kunst bevrijdde uit de greep van de kerk en ten tweede omdat de kunst zich daardoor kon gaan richten op een breed scala aan nieuwe onderwerpen, zoals het landschap, het stilleven en het portret. Het gewone leven van alledag werd opgewaarderd tot waardig onderwerp voor de kunst.

Kuyper benadrukte verder dat calvinistische kunst niet op zoek hoeft te gaan naar een eigen stijl. Dat is ook wat hij roemde in de visie van Calvijn en daarbij aansluitend in de kunst van de zeventiende eeuw. Toch is het de vraag of Kuyper hierin Calvijn wel helemaal recht deed, want je zou kunnen

zeggen dat de berijmde psalmen qua muziek wel degelijk iets nieuws en eigens brachten, zelfs onder supervisie van de reformator zelf. De psalmmelodieën sloten zeker aan bij het idioom van die tijd, maar het gebruik van alleen noten van één en twee tellen ten behoeve van de benodigde waardigheid (*poids et majesté*) van de ritmische zang was echt helemaal nieuw. Daarbij moeten we bedenken dat men het onwaardige gregoriaans gewend was, waardoor de revolutionaire calvinistische kerkzang zelfs werd vergeleken met dansmelodieën als de horlepiep.

Calvijn: “Deze uitstraling van het Goddelijk licht greep, naar de ervaring ons leert, vaak juist het krachtigst plaats in ongelovige volken.”

Wat betreft de beeldende kunst sloten de calvinistische kunstenaars van de zestiende en zeventiende eeuw wel aan bij de bestaande ontwikkelingen, afgezien van het verbod op kunst in de kerk en het afbeelden van God en heiligen. Calvijn was van mening dat een schilderij twee functies kon hebben: lering en vermaak. Nu is het interessante dat niet alleen de bijbelse voorstellingen van die tijd didactisch van opzet waren, maar ook de opkomende genres die gericht waren op de weergave van de dagelijkse werkelijkheid. Een landschap was nooit alleen maar een landschap en een stilleven niet slechts een stilleven. Via symbolische elementen bezaten deze werken steeds een diepere betekenislaag met een religieuze of morele boodschap. Voor zover ik heb kunnen achterhalen had Kuypers geen weet van dit symbolische gehalte van de zeventiende-eeuwse kunst en zag hij haar als een vorm van realisme.

Als voorbeeld van de didactische lading van zeventiende-eeuwse werken een bijbels tafereel van de calvinistische kunstenaar Jan Victor getiteld *Abraham neemt afscheid van Lot en zijn familie* (1655-1665). Nadat er onenigheid was ontstaan tussen de herders van Abraham en die van Lot omdat er niet genoeg gras was voor beide kudde, stelt Abraham hier aan Lot voor om uiteen te gaan. Lot mag kiezen welke kant hij op wil. ‘Het hele land ligt voor je open’, zegt de royale Abraham met een brede armzwaai. Lot, die ondanks het geruzie op de achtergrond rustig met zijn gezin aan de maaltijd zit (wat overigens niet in de bijbeltekst staat), wijkt naar achteren, zijn hand op zijn buik. Zijn gezicht spreekt boekdelen. Zijn vrouw achter hem gniffelt om de dwaasheid van Abraham. Lot kiest het ‘beste’ deel en zal uitkomen in Sodom en Gomorra. De hond als toonbeeld van trouw staat aan Abrahams kant. Zo stelt dit werk de brede, begeerige weg tegenover de smalle, vrijgevige weg als een waarschuwing voor de kijker.

Liturgie en kunst in de kerk

De Doleantie van 1886 en het samengaan in 1892 van de Nederduits Gereformeerde Kerken met een deel van de Christe-

lijk Gereformeerden in de Gereformeerde Kerken in Nederland vroegen om een hernieuwde bezinning op de liturgie, kerkbouw en kerkinrichting. Als geestelijk leidsman van het nieuwe kerkgenootschap publiceerde Kuypers tussen 1897 en 1901 hierover 70 artikelen in *De Heraut*, die aangevuld met nog 40 artikelen in 1911 samen het boek *Onze Eeredienst* vormden. Kuypers greep hierin terug op de liturgie zoals vastgelegd door de Dordtse Synode in 1618/19, wat betekende dat hij koos voor een uitgebreidere liturgie dan de preekgerichte eredienst die men gewend was. Ook stond hij een zekere vrijheid voor in de plaatselijke en wekelijkse uitwerking van deze orde van dienst.

Kuypers zag de eredienst bovenal als een vergadering van gelovigen die in onderlinge gemeenschap God willen ontmoeten en aanbidden en gesterkt en gesticht willen worden in hun geloof. “Dan”, zegt hij, “staat de oprechte gelovige een haast mystieke ervaring te wachten: hij zal de liefde voor zijn broeders in zijn hart voelen trillen, hij zal de wereldse dingen van zich afzetten en zijn ziel zal naar boven trekken.” Dit vormde voor Kuypers het kloppende hart van de eredienst. Het is dan ook niet zo vreemd dat hij met waardering sprak over de Anglicaanse liturgie met haar accent op eerbied en aanbidding – dat wil zeggen de traditionele Anglicaanse liturgie, niet de hoogliturgische versie van de Oxford Movement met zijn *smells and bells*. Uiterlijkheden als ‘knielen, geuren, Ave Maria’s en paternosters’ leidden volgens Kuypers alleen maar af van de innerlijke ontmoeting met God.

Een vergelijkbaar spanningsveld doet zich voor in Kuypers gedachten over kunst in de kerk, als hij zich enerzijds niet vijandig opstelt tegenover kunst in de kerk, maar anderzijds ook meent dat ‘het uitwendige schoon het inwendige schoon niet mag terugdringen’. Hij benadert kunst en het beeld dus met een zekere terughoudendheid, terwijl je zou denken dat ze voor hem als goede scheppingsgaven toch ook zouden kunnen bijdragen aan de inwendige Godsbeleving. Hoe dan ook, het was zeker een eerste grote stap vooruit dat Kuypers de deur opende voor kunst in de kerk in de vorm van gebrandschilderde ramen, muurschilderingen, beschilderde orgelpanelen en decoratieve elementen.

Kerkbouw

Vanaf de Doleantie was er een grote behoefte aan nieuwe kerkgebouwen. In de vijftig jaar die volgden werden er circa vierhonderd gereformeerde kerken gebouwd. Uitgaande van het idee van de eredienst als een vergadering van gelovigen, propageerde Kuypers de grondvorm van een halve cirkel of amfitheater, zodat men elkaar en de dominee goed kon zien. De preekstoel, en dus het Woord, nam een centrale positie in. De banken voor de notabelen bleven voortaan achterwege, want in de kerk komen alle gemeenteleden zonder onderscheid onder het Woord. Kuypers liet conform zijn sferenleer de verdere uitwerking over aan de architecten. Zo ontstond er met de tijd een typisch gereformeerde kerkbouw van de hand van gereformeerde architecten als Tjeerd Kuipers, Egbert Reitsma en B.T. Boeyinga. Aanvankelijk sloten zij aan bij de neostijlen van die tijd, wat later vooral bij de Amsterdamse

Keizersgrachtkerk Amsterdam

School. Met name de Wilhelminakerk in Dordrecht is een schoolvoorbeeld van Kuypers opvattingen. In deze kerk is ook het hierbij afgebeelde raam over de gelijkenis van de zaaier te vinden.

Als we kijken naar de invloed die Kuypers ideeën over kunst hebben gehad, moeten we vaststellen dat die afgezien van de kerkbouw en de kunst in de kerk nauwelijks activiteit in gang hebben gezet

Dat een gereformeerd kerklidmaatschap niet per se een vereiste was voor de architecten, maakt de bouwgeschiedenis van de Keizersgrachtkerk in Amsterdam duidelijk. Op aandringen van Kuiper – die optrad als voorzitter van de bouwcommissie – werden ook niet-gereformeerde architecten voor een besloten prijsvraag uitgenodigd, onder wie A. van Gendt en G.B. Salm. Het ontwerp van Salm kwam uiteindelijk als beste uit de bus. Hij verrijkte de grachtengordel met een elegante neorenaissancistische gereformeerde kathedraal. Leuk detail is dat Kuiper opklapbare banken uit Amerika liet bestellen vanwege hun geschiktheid bij uitstek ‘om eerbiedig neer te zitten.’

Invloed

Als we kijken naar de invloed die Kuypers ideeën over kunst hebben gehad, moeten we vaststellen dat die afgezien van de kerkbouw en de kunst in de kerk nauwelijks activiteit in gang hebben gezet. Het is ook moeilijk in te denken dat zijn voorliefde voor de weergave van een geïdealiseerde schoonheid enige kans van slagen had kunnen hebben in het kunstklimaat van de twintigste eeuw.

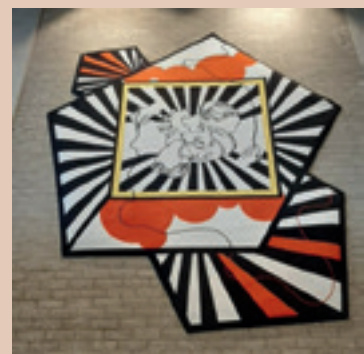
Wat van meer invloed is gebleken zijn Kuypers theologische en theoretische ideeën over kunst. De filosoof Herman Dooyeweerd werkte bijvoorbeeld de sferenleer en de esthetische sfeer verder uit en de kunsthistoricus Hans Rookmaaker de samenhang van wereldbeschouwingen en kunstuitingen. De estheticus Calvin Seerveld sloot aan bij Kuypers visie op het belang van een kunstsfeer die zich in vrijheid kan ontplooiën en op de onmisbaarheid van de esthetische kant van het menselijk leven. Dit betekende echter nog niet dat het protestantse milieu in het algemeen warm liep voor kunst en schoonheid, maar wel zette Kuypers positieve en open visie op kunst en cultuur iets in gang wat in de twintigste eeuw met horten en stoten doorwerkte. Een ook nu nog wint de aandacht voor kunst binnen de gereformeerde wereld langzaam maar zeker steeds meer terrein.

Marleen Hengelaar-Rookmaaker is hoofdredacteur van ArtWay (www.artway.eu) een Nederlands- en Engelstalige website over kunst en geloof. Ze redigeerde de Complete Works van haar vader, de kunsthistoricus Hans Rookmaaker, is medeauteur van het Handboek voor kunst in de kerk (2015).

Trinity: Kuyper Revisited

Wandtapijt

Vanwege de 140e verjaardag van de Vrije Universiteit werd verleden jaar een kunstwerk van Wafae Ahalouch bij de ingang van het auditorium opgehangen. Het wandtapijt, *Trinity: Kuyper Revisited* getiteld, brengt Kuypers idee van eenheid en samenhang in de geschapen werkelijkheid mooi in beeld. De kunstenaar werd getroffen door zijn uitspraak dat “God een magisch verbond schiep tussen het hoofd, het hart en de hand”. Het tapijt toont de contouren van de hoofden van een man en een vrouw, een anatomisch hart en twee handen die een pen vasthouden en daarmee lijnen trekken die ver doorlopen. De tekening is geplaatst in een geel omrand vierkant binnen een vijfhoek, met aan de boven- en onderkant twee driepuntige uitlopers. De naar buitengerichte punten met daarin zwart-witte banen (of sferen) creëren een dynamisch uitstralings-effect, versterkt door de oranje lijnen en wolkjes. Het kunstwerk brengt een ode aan Kuypers betrokkenheid – met hoofd, hart en handen – op de hele werkelijkheid.

Abraham Kuyper over geloof en wetenschap

Thema Ab Flipse

Wetenschap zonder geloof bestaat niet, volgens Kuyper. Hij zag dan ook geen conflict tussen geloof en wetenschap. Hoe pluriformer de wetenschap, hoe beter. Maar wat was nu het specifiek christelijke aan Kuypers wetenschapsopvatting? Ab Flipse legt de belangrijkste kenmerken bloot in een wetenschapshistorisch onderzoek.

Abraham Kuypers opvattingen over geloof en wetenschap zijn intrigerend en origineel, maar door hun radicaliteit ook controversieel. Centraal in Kuypers denken staat het ideaal van een christelijke wetenschap. Dit wetenschapsideaal vormde de belangrijkste rechtvaardiging voor de oprichting van de Vrije Universiteit in Amsterdam in 1880 en speelde ook bij de stichting en ontwikkeling van andere christelijke wetenschappelijke instituten internationaal een belangrijke rol. Het inspireerde tot diepgravende bezinning op de thematiek van geloof en wetenschap; tegelijkertijd bleek het soms aanleiding te geven tot misverstanden en onvruchtbare discussies en bracht het het denken over de relatie tussen geloof en wetenschap niet altijd verder. Niet iedere wetenschapper kon ermee uit de voeten, vooral omdat het niet het uitgangspunt neemt in concrete punten van botsing of harmonie, maar een radicaal ander perspectief op de problematiek voorstelt.

Doel van dit artikel is om kort uiteen te zetten wat Kuypers wetenschapsopvatting behelsde. Ik kies daarbij een wetenschapshistorische benadering en bespreek Kuypers visie tegen de achtergrond van het debat over geloof en wetenschap en de ontwikkelingen in de wetenschap in de late negentiende eeuw. Daarbij wordt duidelijk tot welke opvattingen Kuyper zich verhiel: waarin hij zijn tijdgenoten kon vinden, en waarin hij van hen afweek. Hoewel Kuyper zelf geen uitgewerkte wetenschapsleer gaf, vertonen zijn opvattingen voldoende eenheid om ze als startpunt te zien van een neocalvinistische traditie van bezinning op geloof en wetenschap, die in verschillende richtingen werd uitgewerkt. Hierover maak ik tot slot enkele opmerkingen.

Door geloof gekleurde wetenschap

De inzet van Kuypers benadering wordt duidelijk uit de bekende rede *Souvereiniteit in eigen kring*, gehouden bij de opening van de Vrije Universiteit. Daarin verdedigde Kuyper niet alleen het bestaansrecht van vrije universiteiten, maar schetste

hij ook het ideaal van een door het geloof gekleurde wetenschapsbeoefening voor alle wetenschapsgebieden, want “geen duimbreed is er op heel ’t erf van ons menselijk leven, waarvan de Christus, die aller Souverein is, niet roept: ‘Mijn’”¹ Een oproep dus aan christenen om wetenschap en geloof niet als gescheiden werelden te beschouwen en ook op het terrein van de wetenschap de hand aan de ploeg te slaan.

In de daaropvolgende decennia werkte Kuyper zijn ideeën over wetenschap verder uit. Hij schreef erover in zijn *Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid* (1893-1894), sprak erover in zijn *Stone Lectures*, gehouden in Princeton (1898), ging dieper in op enkele thema’s in rectorale redevoeringen (waaronder *Evolutie* (1899)) en daarnaast in vele artikelen in *De Heraut*, gebundeld in een aantal grotere publicaties, waaronder *De gemeene gratie* (1902-1904). De ontwikkeling van de wetenschap stond volop in Kuypers aandacht, zoveel is duidelijk.

In zijn Stone-lezing over ‘Het calvinisme en de wetenschap’ vinden we een belangrijk uitgangspunt:

“Let wel, ik zeg niet het conflict tussen geloof en wetenschap. Dat bestaat niet. Alle wetenschap gaat van geloof uit, en omgekeerd geloof, waaruit geen wetenschap opkomt, is wangelooft of bijgeloof, maar geloof is het niet. Alle wetenschap onderstelt geloof aan ons ik, in ons zelfbewustzijn; onderstelt het geloof aan de juiste werking onzer zintuigen; onderstelt het geloof aan de juistheid der denkweg; onderstelt het geloof aan het generale in de speciale verschijnselen; onderstelt het geloof aan het leven en onderstelt bovenal geloof in de beginselen waarvan men uitgaat.”²

Geen conflict

Kuyper keerde zich hiermee tegen de destijds populaire opvatting dat er een conflict bestond tussen geloof en wetenschap, een visie die bekend is komen te staan als de conflict- of oorlogsthese. In de Engelstalige wereld vond deze visie uitdrukking in publicaties als die van de chemicus John William

Draper *History of the Conflict between Religion and Science* (1874), dat vooral was gericht tegen de rooms-katholieke kerk, en Andrew D. White *History of the Warfare of Science with Theology in Christendom* (1896). White schetste het beeld van een intellectuele oorlog die al eeuwenlang gaande was en waarin de wetenschap zich langzaam had ontworsteld aan onderdrukking door het orthodoxe geloof.

Niet neutraal

Ook onder de liberale Nederlandse elite was het niet ongebruikelijk om uit te gaan van een dergelijke conflictopvatting. De wetenschap die zich had ontworsteld aan het geloof was volgens hen neutraal en moest zich verre houden van religieuze inmenging. Hiertegenover betoogde Kuyper dat er een nauw verband was tussen wetenschap en geloof, waarbij hij geloof zowel verbond met basale intuïties als met beginselen die geworteld zijn in iemands wereldbeschouwing. Wereldbeschouwingen zijn dus ook een vormende kracht in de ontwikkeling van de wetenschap.

Pluriform

Kuyper constateerde daarnaast dat in zijn eigen tijd samenleving en cultuur pluriform waren geworden, iets wat hij positief waardeerde. Die pluriformiteit zou dan ook haar weerslag moeten hebben op de wetenschap, waarin verschillende scholen en denkrichtingen naast en tegenover elkaar zouden bestaan, want “wrijving, gisting, worsteling is het kenmerk van alle levensuiting op hooger gebied in deze tegenwoordige beëdeling”. Juist hierdoor kende de wetenschap vooruitgang.³

Eén tegenstelling zag Kuyper daarbij als het meest fundamenteel, omdat deze ten diepste religieus was: die tussen naturalistische en christelijke wetenschap; of, zoals hij in het in zijn Stone-lezing uitdrukte: de wetenschap van de ‘normalisten’ en die van de ‘abnormalisten’. ‘Normalisten’ beschouwen de kosmos als ‘normaal’: ze hebben een gesloten wereldbeeld, waarin slechts ruimte is voor natuurlijke gegevens en wetmatigheden, alles moet passen bij “eenzelfde grondverklaring” en moet worden verklaard vanuit “de logische consequentiën van oorzaak en gevolg”. ‘Abnormalisten’ daarentegen hebben een open wereldbeeld, waarin de kosmos wordt gezien als schepping en de mens als beeldrager van God. Zij hebben oog voor de zonde, maar ook voor het herstel door het wonder van Gods voortdurende betrokkenheid op deze wereld.⁴

Waar kwam deze tegenstelling in de wetenschap vandaan? Daarvoor verwees Kuyper – net als de conflictdenkers dat op eigen wijze hadden gedaan – naar de geschiedenis. Eeuwenlang, zo stelde Kuyper, waren de abnormalisten “bijna onbetwist aan het woord geweest”. Dit had volgens Kuyper positief uitgepakt voor de wetenschap. In het bijzonder het calvinisme had “zin voor wetenschap gekweekt” en “de wetenschap van onnatuurlijke banden bevrijd”. De rollen waren echter omgekeerd sinds de revolutionaire ontwikkelingen in de afgelopen eeuw, en de normalisten domineerden nu de wetenschap. Hoewel Kuyper het goed recht erkende om vanuit naturalistische vooronderstellingen te werken, verzette hij zich ertegen dat de normalisten hun uitgangspunten aan de abnormalisten wilden opleggen: “Wat verdedigd wordt, is alleen de vrije wetenschap tegenover haar tyrannieke tweeling-zuster.”⁵

Contouren voor een christelijke wetenschap

Dit algemene idee ging, vanwege zowel de kritiek op de conflictthese als het pleidooi voor pluriformiteit, al lijnrecht in tegen het dominante wetenschapsideaal dat uitging van één, neutrale, wetenschap. Maar uiteraard moest er meer gezegd worden dan dat de christelijke wetenschap recht van bestaan had. Het idee van christelijke wetenschap diende een nadere invulling te krijgen. Waar dacht Kuyper aan als hij dit begrip gebruikte? Daarvoor schetste hij op verschillende plekken de contouren.

Kuyper benadrukte dat de christelijke wetenschap niet van voren af aan hoefde te worden opgebouwd, maar dat er een traditie kon worden voortgezet die in vroeger tijden had gebloeid. Het ging destijds, en ook nu weer, niet alleen om de theologie, al was het verschil daar het duidelijkst. In andere wetenschapsgebieden werkte de achterliggende wereldbeschouwing ook door. Dat gold niet alleen voor de geesteswetenschappen, waarin het subject hoe dan ook meespreekt, maar ook voor de natuurwetenschappen. Juist in de natuurwetenschap had in de negentiende eeuw een omslag plaatsgegrepen, die volgens Kuyper vooral wereldbeschouwelijk was gedreven. Ook hedendaagse wetenschapshistorici wijzen overigens op de transformatie in het negentiende-eeuwse natuuronderzoek, ook op religieus gebied. Waar het natuuronderzoek tot die tijd was gezien als steunpilaar van de natuurlijke theologie, werd de waarde nu eerder gezien als motor van de vooruitgang. Wetenschap werd bovendien een professionele, vaak specialistische activiteit, waarbij een soort ‘interne secularisering’ plaatsvond. Als verklaring voor de opkomst van de conflictthese wordt

tegenwoordig vooral gewezen op dergelijke maatschappelijke ontwikkelingen.⁶

Overeenkomsten

Deze analyse van achterliggende ontwikkelingen vinden we bij Kuyper niet. Zijn benadering was veeleer normatief, waarbij hij enerzijds kritiek had op de grote religieuze omslag die had plaatsgevonden, maar anderzijds grote waardering voor tal van wetenschappelijke ontwikkelingen. Niet alles hoefde dan ook anders in de christelijke wetenschap. Er bestond immers, zoals hij het uitdrukte een “breed terrein van onderzoek” waarop er geen verschil zou zijn. Daarbij ging het in de geesteswetenschappen bijvoorbeeld om het vaststellen van feiten en gebeurtenissen en in de natuurwetenschappen om de empirische kant van het onderzoek: waarneming, wegen, meten en rekenen. Bovendien, stelde Kuyper, maakte iedereen gebruik van dezelfde logica, waarmee ook de theorievorming deels ‘neutraal terrein’ was. Daarmee kwamen hele disciplines weer in zicht:

“Wat astronomen of geologen, wat physici of chemici, wat zoölogen of bacteriologen, wat historici of archeologen aan het licht brengen, moet, mits losgemaakt van de hypothese die zij er achter schoven, en van de conclusiën, die ze eruit getrokken hebben, als feit door u gecontroleerd, na controleering vastgesteld en in het geheel van uw wetenschap worden opgenomen.”⁷

Maar wat daarna volgde – theorievorming, wijsgerige reflectie – hoorde net zo goed bij de wetenschap, en daar zou wel degelijk een verschil zichtbaar kunnen worden:

“Zoodra men echter van dit *lagere* terrein opklimt tot de *hoogere* wetenschap, spreekt het subject mede, en doet zich dientengevolge het verschil gelden, dat tusschen den ‘natuurlijken’ en den ‘geestelijken’ mensch bestaat; en zulks volstrekt niet alleen in de godgeleerdheid, maar in alle geestelijke wetenschap, en zoo ook in de wijsgeerige opvatting van de natuurkundige wetenschappen.”⁸

Het ging Kuyper er dus niet om op een gekunstelde manier twee soorten wetenschap te onderscheiden, of christenen op te zadelen met de opdracht op elk vlak iets anders te doen. Waar Kuyper zich tegen verzette was dat de wetenschap van haar christelijke wortel was losgesneden en de resultaten als vanzelfsprekend in een naturalistische wereldbeschouwing werden opgenomen. Volgens Kuyper moest elke wetenschapper zich voortdurend bewust zijn van het kader waarbinnen werd gewerkt. Het onderzoek vond plaats “in de volle terugkaatsing van het gansche wereldbeeld” en de christelijke wetenschap had daarom tot taak “het kunstwerk van den Oppersten Bouwmeester en Kunstenaar” te onderzoeken.⁹

Wanneer de werkelijkheid echter niet meer werd gezien als schepping, kwam hiervoor in de plaats iets anders, zoals het idee van een autonoom functionerende machine. Bij een dergelijke mechanistische opvatting over de natuur was geen ruimte meer voor een betrokken schepper, meende Kuyper. God verdween uit beeld of werd gereduceerd tot een *deus ex machina*, een incidenteel ingrijpend opperwezen.

Verschillen

Wat stelde Kuyper hier tegenover? Op verschillende plekken sprak hij – vooral op een beeldende, metaforische manier – over de relatie God-natuur, onder meer in een beschouwing over Gods voorzienigheid. Ook daar wees Kuyper “het denkbeeld van een stoomwerktuig” af. Een ander beeld was passender: “een paleis, waarin geen enkele spil of rad of cylinder werkt, maar waarin een koning troont”. Vandaaruit werkte “een koninklijke wil, en die onzichtbare wil, werkt ongezien door en is de grondoorzaak van alles wat dag aan dag plaatsgrijpt”. En “elk element in die natuur, en elke kracht in zulk een element, is een dienaar, een knecht Gods in zijn paleis, en alle deze elementen en alle deze krachten wachten (...) op het bevel dat van zijn mond uitgaat tot aan de uiterste einden der schepping”. Zo was God volgens Kuyper voortdurend betrokken op zijn schepping, door middel van zijn alomtegenwoordige kracht, waarin de natuur van ogenblik tot ogenblik rustte. De ‘overmoed van het naturalisme’, en van de naturalistische wetenschap, bestond er dus vooral uit dat ze de natuur loskoppelde van God, haar als een machine beschouwde en de natuurwet als een zelfstandige macht beschouwde.¹⁰ Met deze benadering probeerde Kuyper vooral diegenen de pas af te snijden die zich sterk maakten voor het deïsme of een wereldbeeld aanhingen waaruit God steeds verder werd teruggedrongen als een God-of-the-gaps.

In het bijzonder het calvinisme had ‘zin voor wetenschap gekweekt’ en ‘de wetenschap van onnatuurlijke banden bevrijd’

Weinig concreet

Voor de ontwikkeling van een christelijke wetenschap biedt dit nog weinig concrete handvatten. En bij Kuyper zelf bleef het ook voornamelijk bij algemene beschouwingen over het karakter van wetenschap en de werkelijkheid. De uitwerking van het program moest immers plaatsvinden in de praktijk van het wetenschappelijk onderzoek, *in concreto* aan de Vrije Universiteit. Toch is ook Kuyper zelf op verschillende onderwerpen nader gegaan, in het bijzonder op Darwins evolutietheorie, hét belangrijkste twistpunt immers op het grensvlak van geloof en wetenschap aan het eind van de negentiende eeuw. Kuyper wijdde er in 1899 een complete rectorale rede aan, waarin hij allereerst constateerde dat de theorie voor tijdgenoten bijna als een dogma was gaan functioneren. Dit paste bij zijn bredere analyse van de wetenschap, die de neiging had uit te groeien tot een wereld- en levensbeschouwing. Met name Darwins evolutietheorie leende zich hiervoor, want Kuyper karakteriseerde deze als een “louter mechanische” theorie, die pretendeerde “door zijn monistische mechaniek heel

den kosmos, en alle levensprocessen in dien kosmos, tot in zijn eersten oorsprong te verklaren”. Sommige aanhangers verbreedden dit bovendien tot het maatschappelijke en culturele leven. De gevolgen waren volgens Kuyper desastreus, omdat “het schoon uit het nut” verklaard werd, “aan de ethiek niet minder dan haar geheele subject” ontroofd werd en “op alle religie als menselijk zelfbedrog den ban” werd gelegd. Evolutie werd hiermee tot een nieuw geloof, een pseudo-dogma.¹¹

Evolutionistische schepping?

Tot de ontwikkeling van een eigen christelijk alternatief voor de evolutietheorie kwam Kuyper niet. Hiervoor was gedegen studie en onderzoek nodig en daarom besloot Kuyper juist deze rede met de wens dat ook een natuurwetenschappelijke faculteit aan de Vrije Universiteit snel gerealiseerd zou worden. “Een kundig botanicus, zoöloog, of anthropoloog” was daarvoor noodzakelijk.¹² Bij de ontwikkeling van een dergelijke theorie gold opnieuw dat “wèl geconstateerde feiten”, ook als ze afkomstig waren uit de ‘Darwinistische school’ konden worden overgenomen. Ging dat misschien zo ver dat zelfs het evolutieverschijnsel zelf verenigbaar was met het geloof in God als schepper? Kon er sprake zijn van een ‘evolutionistische schepping Gods’? Voor Kuyper stond deze vraag los van zijn eigen kritiek op de mechanistische evolutietheorie. Hij beantwoordde haar dan ook bevestigend, want: “niet onzen stijl zullen we aan den Oppersten Bouwmeester van het Heelal opdringen. Mits Hij, niet in schijn, doch in wezen de Bouwmeester blijve, is Hij ook in de keuze van den bouwstijl de Vrijmachtige.”¹³ Kuyper toonde dus, ondanks zijn scherpe inzet, ook hier openheid tegenover de bestaande wetenschap. Het grote principiële verschil was het wereldbeschouwelijke kader waarbinnen een theorie een plek kreeg.

Tot slot

Wetenschap en geloof zijn in Kuypers optiek niet van elkaar te scheiden; en wetenschappelijke theorieën ontstaan in de context van een bepaalde wereldbeschouwing. Toch kunnen ook de resultaten en theorieën die binnen de ene wereldbeschouwing vorm hebben gekregen, in een andere wereldbeschouwing een plek krijgen, omdat ze tot op zekere hoogte neutraal zijn. Hoe ver dit ging was een punt van discussie, en zeker wat betreft de evolutietheorie was de discussie met Kuypers algemene uitgangspunten niet beslecht. Voor sommige, latere, neocalvinistische denkers over geloof en wetenschap was de theorie zo nadrukkelijk verbonden met de naturalistisch-mechanische wereldbeschouwing dat ze geen kans zagen deze in een christelijk kader een plek te geven. VU-bioloog Jan Lever echter accepteerde in de jaren vijftig, geïnspireerd door Kuyper, de evolutietheorie juist wel. Kuyper had immers in zijn evoluerende, aldus Lever, “het evolutionisme als materialistische, de natuur verzelfstandigende, leer” afgewezen, maar tegelijkertijd ruimte gecreëerd voor het aanvaarden van het evolutieverschijnsel als onderdeel van een natuur die functioneerde in voortdurende afhankelijkheid van God.¹⁴

Zo had Kuyper bestaande denkkaders en tegenstellingen doorbroken en ruimte gecreëerd voor een wetenschap die

zich vrij kon ontwikkelen in harmonie met geloof. Ook had hij de vinger gelegd bij de bredere wereldbeschouwelijke achtergrond van de wetenschap. Kerngedachten van Kuyper hebben in de afgelopen eeuw verschillende denkers over geloof en wetenschap geïnspireerd. In de traditie van de calvinistische wijsbegeerte van Herman Dooyeweerd is een christelijke filosofie ontwikkeld als onderbouw voor een christelijke wetenschap. Binnen de school van de *Reformed epistemology* in Noord-Amerika klinken eveneens Kuyperiaanse inzichten door, zoals bij Alvin Plantinga en diens kritiek op het naturalisme, en bij Nicholas Wolterstorff met zijn notie van ‘regulerende overtuigingen’ bij de wetenschapsbeoefening. Ook in het recente sciëntisme-onderzoek van René van Woudenberg *cum suis* aan de Vrije Universiteit, met analyses van de grenzen en het eigen karakter van wetenschappelijke kennis, zijn Kuyperiaanse inzichten te herkennen. De bedding van de door Kuyper gestarte neocalvinistische traditie bleek vruchtbaar voor reflectie op geloof en wetenschap vanuit uiteenlopende perspectieven.

Dr. Ab Flipse is universiteitshistoricus van de VU. Hij promoveerde op een proefschrift over de idee van Christelijke wetenschap. In het kader van de Kuyperherdenking verscheen Ab Flipse en Bert Lever (red.), *Abraham Kuyper en de dood*.

Verwijzingen

- 1 A. Kuyper, *Souvereïniteit in eigen kring. Rede ter inwijding van de Vrije Universiteit*, Amsterdam, 1880, 35.
- 2 A. Kuyper, *Het calvinisme. Zes Stone-lezingen in October 1898 te Princeton (N-J) gehouden*, Amsterdam, 1899, 124. Vgl. de analyse van R. van Woudenberg, ‘Abraham Kuyper on faith and science’, in: C. van der Kooi en J. de Bruijn (red.), *Kuyper Reconsidered. Aspects of his Life and Work*, Amsterdam, 1999, 147-157; en J. Klapwijk, ‘Abraham Kuyper on Science, Theology and University’, *Philosophia Reformata* 78,1 (2013), 18-46.
- 3 A. Kuyper, *Encyclopaedie der heilige godgeleerdheid II*, Amsterdam 1994), 118.
- 4 Kuyper, *Het calvinisme*, 125-126.
- 5 Ibidem, 104, 127, 131, 134.
- 6 Voor een inleiding en overzicht van literatuur: Ab Flipse, ‘Hoe God verdween uit het natuuronderzoek. Historische perspectieven op de relatie geloof-natuurwetenschap’, *Radix. Tijdschrift over geloof en wetenschap* 34 nr. 2 (2008), 74-88.
- 7 Kuyper, *Het calvinisme*, 132.
- 8 A. Kuyper, *De gemeene gratie in wetenschap en kunst*, Amsterdam, 1905, 28. Vgl. ook de analyse van Del Ratzsch, ‘Kuyper’s Philosophy of Science’, in: Jitze van der Meer (red.), *Facets of Faith and Science*, vol. 2, Lanham, 1996, 1-32.
- 9 Kuyper, *Het calvinisme*, 127, 117.
- 10 A. Kuyper, *E Voto Dordraceno I*, Kampen, 1892, 239-240, 225. Zie ook: Ab Flipse, *Christelijke wetenschap. Nederlandse rooms-katholieken en gereformeerden over de natuurwetenschap, 1880-1940*, Hilversum, 2014, 84-87.
- 11 A. Kuyper, *Evolutie. Rede bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit, 20 Oct. 1899*, Amsterdam, 1899, 7-8, 39, 43, 45, 38.
- 12 Ibidem, 53.
- 13 Ibidem, 14, 46-48.
- 14 Jan Lever, *Creatie en evolutie*, Wageningen, 1956, 189.

Kuyper als vrijheidsstrijder voor de wetenschap

Thema René van Woudenberg

Niet alleen kerk en staat zijn gescheiden volgens Kuyper, ook wetenschap en staat moeten zich niet met elkaar bemoeien. René van Woudenberg laat zien dat Kuyper niet voor niets de *Vrije Universiteit* oprichtte, vrij van staatsbemoeienis, vrij van marktbeïnvloeding, zelfs vrij van kerkelijk toezicht. Maar hoe gaat dat dan samen, vrij en christelijk? En hoe kan het dat de oorspronkelijke vrijheid in onze tijd wordt beknot? Tijd voor hernieuwde soevereiniteit in eigen kring.

De combinatie van de woorden ‘vrij(heid)’ en ‘universiteit’ spreekt niet vanzelf. De filosoof Thomas Hobbes bijvoorbeeld betoogde in 1681 dat de Soeverein de intellectuele autoriteit is in de staat en dus autoriteit heeft over de universiteit.¹ Universiteiten dienen volgens hem dan ook zo gedisciplineerd te worden dat ze onderwijzen wat de Soeverein wenst dat ze onderwijzen. Op de achtergrond staat hier het feit dat ten tijde van de Engelse Burgeroorlog (1639-1651) de universiteiten haarden van rebellie tegen de Engelse koning Karel I waren geweest. Een vrije universiteit is gevaarlijk, heeft de potentie de macht te ondermijnen.

De combinatie van ‘vrij’ en ‘universiteit’ is ook het onderwerp van het onlangs verschenen rapport van het Global Policy Institute, getiteld *Free Universities. Putting the Academic Freedom Index Into Action*. In dat rapport wordt geconstateerd dat in onder meer Turkije, Brazilië, India en Hong Kong in de afgelopen tien jaar de universitaire (of academische) vrijheid (verder) is ingeperkt. Het rapport meet de mate waarin een universiteit vrij is aan de hand van vijf indicatoren. De eerste is de mate waarin universitaire werkers vrij zijn om hun onderzoek en onderwijs vorm en richting te geven. De tweede is de mate waarin academische onderzoekers vrij zijn om hun onderzoeksresultaten bekend te maken in woord en geschrift. De derde is de mate waarin een universiteit institutionele autonomie heeft. De vierde is de mate waarin universiteitscampussen vrij zijn van politiek-gemotiveerd toezicht. De laatste indicator is de mate waarin er met betrekking tot politieke (en politiek gevoelige kwesties) academische vrijheid is dan wel vrijheid van culturele expressie. Het gaat steeds om ‘de mate waarin’ een bepaald kenmerk aanwezig is in een universiteit, een mate die in het rapport wordt uitgedrukt op een schaal van 1-5. Uitgangspunt van

het rapport is dat academische vrijheid essentieel is voor wetenschappelijke vooruitgang, voor het nastreven en ontdekken van waarheid, voor onderzoekssamenwerking en voor de kwaliteit van universitair onderwijs. Anders gezegd, het rapport gaat ervan uit dat aan een hobbesiaanse universiteit geen wetenschappelijke vooruitgang geboekt zal worden, dat daar de waarheid niet wordt gezocht of gediend, dat onderzoekssamenwerking niet goed mogelijk is en dat de kwaliteit van het onderwijs laag zal zijn.

Vrije Universiteit

Terwijl het hobbesiaanse idee van de universiteit in Kim Jong-un een grote en in Xi Jinping een iets minder grote vriend heeft, vindt het in Abraham Kuyper een principiële tegenstander. Als geen ander in de Nederlandse context heeft Kuyper de vrijheid van de universiteit (van alle universiteiten) bepleit en verdedigd. De door hem gestichte universiteit bracht het anti-hobbesianisme al in de naam tot uitdrukking, de *Vrije Universiteit*. De officiële uitleg van die naam is dat deze universiteit ‘vrij is van staat en kerk’, dat wil zeggen, ze is noch spreekbuis van de overheid, noch van enig kerkgenootschap.

Antihobbesiaanse motieven hebben, minstens voor een deel, geleid tot de oprichting van andere universiteiten die het woord ‘vrij’ in hun naam hebben. In 1834 werd in Brussel een *Université Libre* opgericht door vrijdenkers en vrijmetselaars met Verlichtingsidealen die haaks stonden op het traditioneel katholieke onderwijs in België. In 1948 werd in West-Berlijn de *Freie Universität* opgericht als reactie op de door de communisten afgedwongen vrijheidsinperkingen aan de in Oost-Berlijn gevestigde Humboldt Universiteit. In 1997 werd in Bolzano een vrije universiteit opgericht ter bevordering van de vrije uitwisseling van ideeën en wetenschappelijke kennis.

Openingsrede

Een van de beroemdste redes van Kuyper draagt de titel *Souvereiniteit in eigen kring*. Het is de rede waarmee hij in 1880 in de Nieuwe kerk in Amsterdam, in aanwezigheid van een veelkoppig en divers publiek, de Vrije Universiteit officieel opende. Deze rede is een principieel pleidooi voor de vrijheid van de universiteit, niet alleen voor de vrijheid van de Vrije Universiteit, maar van de universiteit als zodanig.² Het kernidee erin is dat het menselijk leven zich voltrekt in diverse kringen, sferen, gebieden of werelden. Kuyper noemt expliciet de wereld van de handel, de kunst sfeer, de huiselijke kring, de kerk, de staat, maar ook het gebied van de wetenschap. Deze kringen (om me nu maar tot dat ene woord te beperken) grijpen weliswaar op elkaar in, maar ze hebben elk een eigen taak en eigen wetten. Het zou onjuist zijn als de ene sfeer de andere zou domineren. Het maatschappelijk leven komt tot ontwikkeling wanneer elke kring zich vrijelijk kan ontplooien. De universiteiten van Bologna en Parijs zijn destijds opgericht als private corporaties, als een gilde waarin professor en student optrekken als meester en gezelschap. Pas later, zegt Kuyper, heeft de kerk greep op de universiteit gekregen en dat heeft de vrije ontplooiing van de wetenschap geen goed gedaan – kijk maar naar het proces van de kerk tegen Galilei. In de negentiende eeuw verzwakt de greep van de kerk op de universiteit, maar krijgt de staat grote invloed. Hoogleraarsbenoemingen worden door de regering gedaan en de financiering van de universiteiten wordt een staatszaak. Ook dit belemmert de vrije ontplooiing van wetenschap. Want, zegt de realist die Kuyper ook was, “Geld, het kan niet genoeg herhaald, scheidt een macht voor wie het heeft en macht over wie het ontvangt.” Wil de wetenschap zich op een vrije manier ontplooien, dan dient ze vrij te zijn van kerk en staat, of van welke andere kring ook die wetenschap poogt te instrumentalisieren op de manier waarop Hobbes meende dat universiteiten een instrument moeten zijn voor de vorst.

Wetenschappers moeten de vrijheid hebben om vanuit hun visie, en gegeven de specifieke principes die ze hanteren, wetenschap te beoefenen

Kenmerk van wetenschap

Hoe zijn nu de kringen van elkaar te onderscheiden? Het vergt subtiliteit en fenomenologische sensitiviteit om hier de juiste dingen te zien en te zeggen. Maar ruwweg gezegd is het kenmerkende voor de kring van wetenschap en universiteit de gerichtheid op waarheid, te verkrijgen via onderzoek dat niet wordt beïnvloed door de belangen van kerk en staat – en, mag ik er gerust aan toevoegen, ook niet door de belangen van het bedrijfsleven of van het militair-industrieel complex. Wetenschap en universiteit hebben een eigen taak, en de uitvoering

daarvan moet niet worden beknot, belemmerd of gestuurd door of vanuit een van de andere kringen. Wetenschap en universiteit zijn ‘soverein in eigen kring’.

Vrij én christelijk?

Hiermee is een pleidooi gegeven voor de vrijheid van de universiteit als zodanig en in het algemeen. Maar daarmee is niet bepleit of verantwoord waarom er in Amsterdam een nieuwe, en naar haar intentie *christelijke*, universiteit zou moeten worden opgericht. Toch was het veelkoppige en veelkleurige publiek juist gekomen om de opening van zo'n universiteit bij te wonen! Hoe zit dat?

Dat zit, lijkt mij, zo: om een specifiek christelijke universiteit te verantwoorden moet een *ander* betoog worden gehouden dan dat van soevereiniteit in eigen kring. En op andere plaatsen, onder meer in zijn Stone-lezingen uit 1898, houdt Kuyper dat betoog ook. Dat betoog is ruwweg dat wetenschap niet ‘neutraal’ is, maar dat, via degenen die haar beoefenen, zich daarop allerlei fundamentele, filosofische, religieuze en andere invloeden doen gelden. Wetenschapsbeoefening wordt vaak ondernomen vanuit fundamentele principes, aannames, ‘beginselen’ die zich vaak maar moeilijk laten verantwoorden. Maar er is een diversiteit van zulke principes en lang niet alle wetenschappers aanvaarden dezelfde principes. Sterker nog, er is onder wetenschappers (zoals overal) een diversiteit aan fundamentele visies en principes – en die doen zich gelden.

Wat heeft dit nu te maken met de oprichting van een naar haar intentie specifiek christelijke universiteit? Dit: wetenschappers moeten de vrijheid hebben om vanuit hun visie, en gegeven de specifieke principes die ze hanteren, wetenschap te beoefenen. Tot de fundamentele principes van christenen behoort dat er een levende God is, die de wereld heeft geschapen en deze van moment tot moment in het bestaan houdt, dat er zonde in de wereld is, dat er een eeuwig leven is, en meer. Kuypers idee voor een specifiek christelijke universiteit was dat daar onderzoek en onderwijs gegeven zou worden vanuit die fundamentele visie. En zijn idee voor andere universiteiten was dat ook die vanuit eigen en expliciet gemaakte principes zouden doceren en onderzoek doen. Kuyper was een radicale pluralist, en ik kan me goed voorstellen dat velen zenuwachtig werden van zijn betoog!

Diversiteit

In het vervolg van dit artikel wil ik vanuit de huidige academische realiteiten terugblikken op Kuypers ideeën over de vrijheid van de universiteit en over diversiteit en de rol van fundamentele principes in de wetenschap.

Om met dit laatste te beginnen: er is in de wetenschappelijke wereld diversiteit, veel te veel om op te noemen. Er is een diversiteit aan universiteiten, faculteiten en vakgebieden en een diversiteit aan onderzoeksscholen en -instituten. Dit is geen diversiteit om zenuwachtig van te worden, geen diversiteit die voortvloeit uit verschillende fundamentele principes die mensen aanvaarden. Ze heeft te maken met organisatie en praktische werkverdeling.

Ook van andere diversiteiten hoeven we niet zenuwachtig te worden. Niet van de diversiteit aan onderzoeksobjecten bijvoorbeeld, of van de diversiteit aan onderzoeksvragen of onderzoeksdoelen. Niettemin kan het zo zijn dat bepaalde fundamentele principes mensen ertoe zullen brengen bepaalde onderzoeksobjecten, -vragen en -doelen waardevoller te vinden dan andere. Maar heeft men eenmaal een keuze gemaakt, dan verdwijnt de motivering voor het onderzoek vaak uit beeld. Dit is een punt waarop de wetenschapsfilosoof Bas van Fraassen heeft gewezen: “Scientific theories tend to forget their origin.” Newton werd in zijn wetenschappelijk werk gemotiveerd door het religieuze motief om Gods schepping te leren kennen. Maar in zijn theorie over de zwaartekracht zie je dat niet direct terug.

Wetenschappelijke methoden

Iets anders ligt het misschien met onderzoeksmethoden. Er is niet slechts één wetenschappelijke methode, maar een grote diversiteit aan methoden. De methoden van twee vakgebieden, bijvoorbeeld scheikunde en taalwetenschap, verschillen enorm. Maar ook binnen eenzelfde wetenschapsgebied bestaan doorgaans meerdere methoden. Die kunnen veelal vreedig naast elkaar bestaan: statistische methoden en methoden voor kwalitatief onderzoek bijvoorbeeld kunnen naast elkaar bestaan, en zelfs gecombineerd worden. Het is echter niet gezegd dat dat altijd kan. De wetenschapsgeschiedenis geeft meerdere *Methodenstreiten* te zien. Sommige daarvan zijn beslecht, andere niet, en er kunnen zich nieuwe voordoen. Disputen van deze aard kunnen samenhangen met diepe verschillen tussen principes die door disputerende partijen worden aangehangen.

Visie op wetenschap

Nog weer anders ligt het met verschillen in visie op wat wetenschap is: op wat ze ons kan leren, op wat haar mogelijkheden en grenzen zijn, op wat haar vooronderstellingen en implicaties zijn. Laat ik om de gedachten te bepalen hiervan enkele voorbeelden geven. Er zijn empiristische visies, realistische visies, constructivistische visies. Er zijn visies volgens welke één of enkele wetenschapsgebieden fundamenteel zijn, bijvoorbeeld elementaire deeltjesfysica of evolutiebiologie, waarop andere wetenschapsgebieden zijn terug te voeren. Er zijn visies volgens welke de wetenschap een bron van kennis en inzicht is naast andere bronnen, er zijn visies volgens welke uitsluitend wetenschap kennis oplevert (sciëntisme). Er zijn

visies volgens welke de wetenschap impliceert dat er geen God is, er zijn visies die zeggen dat we wetenschap alleen maar kunnen begrijpen vanuit theïstisch perspectief. Deze verschillen in visie hangen samen met fundamentele principes die sommigen aanvaarden, anderen niet.³ Het is deze diversiteit waarvan sommigen zenuwachtig worden. Maar Kuypers niet. Ze is er, constateerde hij, en ze dient erkend te worden.

Ik deel deze opvatting, maar wil er iets belangrijks aan toevoegen. Namelijk dat deze visie-diversiteit lang niet altijd directe impact heeft op wetenschappelijk onderzoek. Onderzoekers met verschillende principiële visies kunnen vaak veel van elkaar leren en een samenwerking aangaan. De reden daarvan is, en dat is deel van mijn principiële visie, dat er maar één wereld is en dat wetenschappers proberen die beter te begrijpen. In dat opzicht is wetenschap een oecumenische onderneming. Dat betekent niet dat principiële visies onbelangrijk zijn, het betekent wel dat hun invloed op het dagelijkse reilen en zeilen van de wetenschap beperkt en indirect is. Maar de principiële visies zijn van grote betekenis omdat we ook een grotere visie willen ontwikkelen, een visie op de wereld, onze plaats daarin, een visie op hoe wetenschap zich verhoudt tot de wereld, tot religieus geloof en morele overtuiging – en zulke visies kunnen niet enkel en alleen op basis van wetenschap worden ontwikkeld. Ook de sciëntistische visie dat alleen de wetenschap ons kennis kan geven is een visie die niet door wetenschappelijk onderzoek kan worden ondersteund.⁴

Vergelijken

Bekijken we nu Kuypers opvattingen over de vrijheid van de universiteit vanuit het perspectief van de huidige academische realiteiten, dan kunnen en moeten er verschillende dingen gezegd worden.

Kuypers was een radicale pluralist, en ik kan me goed voorstellen dat velen zenuwachtig werden van zijn betoog!

Ik begin met de waarneming van een vriend, de Amerikaan Nick Wolterstorff, die van 1989 tot 1995 hoogleraar was aan de VU, waarna hij aan Yale benoemd werd. Ik citeer enkele passages uit zijn memoires. “Het grootste verschil tussen het Amerikaanse universitaire systeem en het Nederlandse is het decentrale karakter ervan. Er is geen nationaal universitair systeem in de VS, er is geen Minister van Onderwijs die directieven uitzendt naar alle universiteiten in het land. Het Amerikaanse systeem kent een groot aantal private colleges en universiteiten, die financieel onafhankelijk zijn, en niet onder het publieke bestuur vallen. Natuurlijk, er zijn staatsuniversiteiten (zoals de University of Nebraska), maar ik ken geen staat in de VS waar een overheidsvertegenwoordiger zo’n au-

toriteit heeft over de staatsuniversiteiten als de Minister van Onderwijs in Nederland heeft over de Nederlandse universiteiten.” En: “Terwijl universiteiten ooit de plaats waren waar het intellectuele leven van de natie werd gevoed en doorgegeven, zijn de universiteiten in Nederland in toenemende mate een plaats waar studenten wordt getraind voor de banenmarkt. Geesteswetenschappelijke departementen worden ernstig beknot. Dit lijkt me het bijna onvermijdelijke resultaat van een onderwijssysteem in een kapitalistische economie dat door de overheid wordt beheerst en gefinancierd.” Hij voegt hier nog aan toe: “Gelijk opgaand met deze herdefinitie van de universiteit als dienstbode van de economie vaart er een passie voor bureaucratische efficiency door de Nederlandse universiteiten. Voortdurend worden er nieuwe structuren in het leven geroepen. Kleine departementen worden opgeheven, of samengevoegd in grotere eenheden. Voor mij als buitenstaander lijkt het erop dat overwegingen van bureaucratische efficiency eerder het karakter van onderwijs en onderzoek gaan bepalen dan dat, omgekeerd, bureaucratie in dienst staat van onderwijs en onderzoek.”⁵

Gevoel van onvrijheid

De waarnemingen van Wolterstorff worden gedeeld door vele insiders. In een gedegen historisch overzicht laat Frans van Lunteren zien welke factoren en ontwikkelingen in het universitaire grootbedrijf (zoals hij het noemt) hebben bijgedragen aan op z'n minst *het gevoel van onvrijheid* bij academische onderzoekers. Hij wijst op nieuwe bestuursstructuren, flexibele arbeidscontracten, toegenomen regelgeving, prestatieafspraken en kwaliteitsmetingen, valorisatie-eisen en de drang tot publiek-private samenwerking.⁶ Vorig jaar publiceerden Rens Bod, Remco Breuker en Ingrid Robeyns *40 stellingen over wetenschap*, waarin zij harde noten kraken over het huidige universitaire bestel. Vele stellingen draaien om het thema dat de universiteiten, op diverse manieren, beknot worden in hun vrijheid en steeds meer geïnstrumentaliseerd worden voor externe doeleinden. Hun idee over de universiteit is een idee dat verwant is aan de ideeën van Kuyper. Ze schrijven: “De universiteit is een academische gemeenschap van wetenschappers, studenten en ondersteuners met de maatschappelijke opdracht om onafhankelijk kritisch denkwerk te verrichten, zonder het intrinsieke belang van dat denkwerk ondergeschikt te maken aan andere belangen.”⁷ Hiermee zeggen Bod c.s. iets wat eveneens vorig jaar hartstochtelijk is betoogd door Floris Cohen, namelijk dat de universiteit een waardengemeenschap is, en dat het een *Gebot der Stunde* voor de universiteiten is die waarden hoog te houden.⁸ Het zijn pleidooien voor academische soevereiniteit in eigen kring!

Bedreiging

Het is niet mogelijk om hier in detail te bespreken welke vormen de bedreigingen van de academische vrijheid aannemen. Maar één bedreiging hangt samen met het feit dat met de uitkomsten van onderzoek soms enorme belangen zijn gemoeid of wat wel is genoemd de ‘commodificatie van academisch onderzoek’.⁹ Onderzoekfinanciers kunnen zodanige financiële en economische belangen hebben dat zij er baat bij hebben dat onderzoeksuitkomsten die hen niet bevallen niet publiek

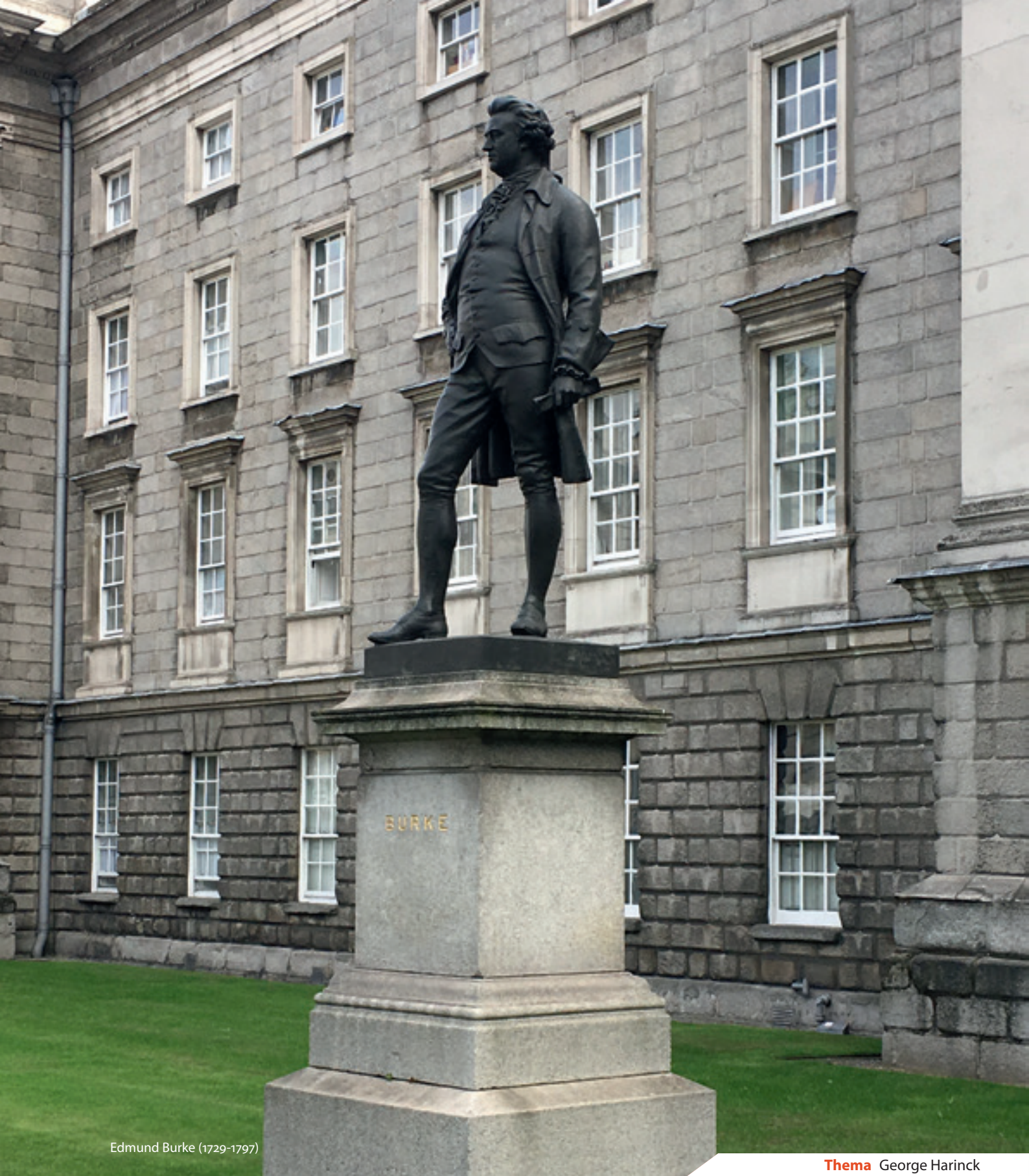
worden gemaakt.¹⁰ Een andere bedreiging heeft te maken met onderwijs. Omdat universiteiten worden geacht ‘te leveren’, namelijk mensen die op de banenmarkt goede kanshebbers zijn, raakt het typische van de academische *Bildung* gemakkelijk op de achtergrond.¹¹ De vrees is dat een economische benadering van kennis voorbijgaat aan de intrinsieke waarde die kennis kan hebben, dat ze voorbijgaat aan de bijdrage die de universiteit moet leveren aan het verwerven van wijsheid en inzicht. Ook wijsheid en inzicht rondom kennisverwerving moet zich vrij kunnen ontplooiën.¹²

Zoals gezegd, het is onmogelijk om alle werkelijke bedreigingen van academische vrijheid tot in detail te bespreken. Maar het punt is dat academische vrijheid een ideaal is dat altijd slechts ten dele is gerealiseerd en welke verwerkelijking altijd debat en strijd zal opleveren. Voor politici en bestuurders blijft de hobbessiaanse universiteit altijd een mogelijkheid.

René van Woudenberg is hoogleraar Kentheorie en Metafysica aan de Vrije Universiteit en directeur van het Abraham Kuyper Centrum aan dezelfde universiteit. Hij redigeerde met Rik Peels *The Cambridge Companion to Common Sense Philosophy*. Binnenkort verschijnt zijn monografie *The Epistemology of Reading and Interpretation*.

Verwijzingen

- 1 Zie daarvoor de eerste dialoog van zijn boek *Behemoth* (1681).
- 2 Zie hiervoor Jacob Klapwijk, “Abraham Kuyper over wetenschap en universiteit”, in C. Augustijn e.a. (red.), *Abraham Kuyper. Zijn volksdeel, zijn invloed*. Delft, 1987, pp. 61-94.
- 3 Zie hiervoor Steve Fuller e.a. (eds.), *The Customization of Science. The Impact of Religious and Political Worldviews on Contemporary Science*. New York, 2014. In mijn bijdrage aan dit boek ontwikkel ik het idee van Christianly customized science.
- 4 Zie hiervoor Jeroen de Ridder, Rik Peels en René van Woudenberg (eds.), *Scientism: Problems and Prospects*. Oxford, 2018.
- 5 Deze ietwat vrijelijke vertalingen zijn gebaseerd op Nicholas Wolterstorff, *In this World of Wonders*. Grand Rapids, 2019, pp. 215-2.
- 6 Frans van Lunteren, “Academische vrijheid in het universitaire grootbedrijf”. In: Klaas van Berkel & Carmen van Bruggen (red.), *Academische vrijheid. Geschiedenis en Actualiteit*. Amsterdam, 2020, pp. 87-115.
- 7 Rens Bod, Remco Breuker en Ingrid Robeyns, *40 stellingen over wetenschap*. Amsterdam, 2020, stelling 1.
- 8 Floris Cohen, *De ideale Universiteit. Ontwerp van een uitvoerbaar alternatief*. Amsterdam, 2020.
- 9 Zie hiervoor Hans Radder (ed.), *The Commodification of Academic Research. Science and the Modern University*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2010.
- 10 Bloedstollend is het boek van Naomi Oreskes en Erik Conway, *Merchants of Doubt. How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming*. New York: Bloomsbury, 2010. Het laat zien welke strategieën zijn toegepast om bepaalde aspecten van academische vrijheid te beknotten of om zeep te helpen.
- 11 In ons land is dit onder meer door Ad Verbrugge en Jelle van Baardewijk aan de orde gesteld. Zie onder meer het door hen geredigeerde *Waar toe is de universiteit op aarde?* Amsterdam, 2014.
- 12 Een fundamentele bespreking hiervan is Gordon Graham, *Universities. The Recovery of an Idea*. 2nd edition. Exeter, 2008.

Edmund Burke (1729-1797)

Thema George Harinck

Een machtige, intuïtieve greep

Hoe Kuyper aan de notie 'soevereiniteit in eigen kring' kwam

Alles wat we bedenken is al eens bedacht. Geldt dat ook voor het concept 'soevereiniteit in eigen kring' van Kuyper? Heeft hij dat misschien handig geleend van Althusius of Calvijn? Van Von Baader wellicht? Nee, is de stelling van George Harinck. Het concept is geheel authentiek. Kuyper ipse 'fixed it'.

Hoe veranderlijk Abraham Kuyper (1837-1920) ook was, en hoe verschillend hij ook wordt beoordeeld, over één zaak bestaat algemene overeenstemming: de term 'soevereiniteit in eigen kring' is door hem op het schild geheven en sindsdien niet meer weg te denken als het gaat over hem in verband met samenlevingsvraagstukken. Kuyper kroonde dit begrip op 20 oktober 1880 in het koor van de Nieuwe Kerk in Amsterdam, in een rede die hij onder de titel *Sovereiniteit in eigen kring* hield bij de opening van de Vrije Universiteit. Deze rede, een van zijn beroemdste, een uitzetting van wat Kuyper bedoelde met soevereiniteit in eigen kring, was programmatisch. Historicus Rolf van der Woude noemt haar in zijn recente biografie over de voornaamste VU-financier Willem Hovy een 'afscheid van de protestantse natie' en een 'blauwdruk' van de moderne, plurale samenleving die op komst was.

Hoe origineel Kuyper ook was, toch is vaak geprobeerd dit soevereiniteitsidee te plaatsen in een calvinistische ideeëngenealogie, die duidelijk moet maken waar het vandaan kwam. Regelmatig is gezegd dat Johannes Calvijn (1509-1563) de bron was. Deze had al geschreven over schepsels die van God afzonderlijke taken en bedoelingen hadden gekregen, anderen wezen op de invloed van de pluralistische politieke theorie van de calvinistische jurist Johannes Althusius (1557-1638). Maar een expliciet verband tussen Kuypers notie en hun ideeën is nooit gevonden. De stelling die ik in dit artikel verdedig is dat zo'n verband er ook niet is en dat het idee van 'soevereiniteit in eigen kring' voornamelijk door Kuyper zelf is bedacht. Om mijn these te onderbouwen bespreek ik twee punten: Hoe kwam Kuyper aan het idee? En wat hebben anderen betoogd over de oorsprong ervan?

Voor een vrije kerk

Net zoals verschillende andere kuyperiaanse noties bedacht hij de 'soevereiniteit in eigen kring' vroeg in zijn carrière. Kuyper gebruikte de term voor het eerst in 1870. In die tijd was hij sterk geboeid door de plaats van de kerk in de samenleving. Volgens moderne theologen van zijn dagen was de publieke rol van de kerk voorbij en moest de boodschap van de kerk vertaald worden in humane waarden zonder dogmatische inhoud, maar Kuyper stelde haar juist centraal in de samenleving en bevorderde haar orthodoxe karakter. Om deze rol te kunnen vervullen moest die kerk wel vrij zijn van de staat. En daar schortte het aan. Sinds 1816 liep de kerk volgens hem in het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden aan de leiband van de staat. Hij beklemtoonde dat de kerk de vrije inrichting van het

leven in eigen hand behoorde te hebben en dus vrij moest zijn van de staat. De onvrijheid van de kerk was volgens hem geen toeval of vergissing, maar de consequentie van de dominante politieke visie van het liberalisme, op zijn beurt een vrucht van de Franse revolutie. Liberalen gunden alleen vrijheid aan wie eensgezind was met hen. Een vrije kerk vormde daarom een bedreiging, zeker als die kerk orthodox was, zoals Kuyper wilde. Bevrijding van de kerk was daarom alleen maar een begin. Kuyper wilde uiteindelijk heel de samenleving van het liberale juk bevrijden.

Soevereiniteit in eigen kring bestond vanouds, ze lag in de ordening van de schepping

---

Kuyper stond in dit streven niet alleen. Er was na de Franse revolutie een internationale antirevolutionaire beweging ontstaan. Maar Kuyper was bijzonder, omdat hij al vroeg beseftte dat alleen kritiek op het liberalisme onvoldoende was. Er moest een alternatief stelsel worden geboden. Hij vond dat stelsel begin jaren zeventig van de negentiende eeuw in het calvinisme, dat de soevereiniteit van God centraal stelde. Alle soevereiniteit op aarde is daarvan afgeleid en altijd beperkt. De vorm en inhoud van zijn calvinisme moest nog worden uitgebouwd, maar dit was de kern. Bij Calvijn vond hij geen samenlevingsvisie, maar wel aanknopingspunten voor zijn pleidooi voor een vrije, onafhankelijke kerk en ook vond hij bij hem het idee dat de vorst geen absolute, maar een beperkte soevereiniteit bezat. Soortgelijke ideeën trof hij ook elders aan in de calvinistische traditie (Theodorus Beza (1519-1605), François Hotman (1524-1590)) en bij antirevolutionairen als Edmund Burke (1729-1797), Alexis de Tocqueville (1805-1859).

Een stap verder

Maar Kuyper zette een stap verder dan Calvijn. Zijn met 'soevereiniteit in eigen kring' verwoorde besef van een vrijheid ten opzichte van de staat om in verbanden samen te leven en van een beperkte soevereiniteit van de vorst was niet maar een theologisch of politiek idee. Het was een ontologisch gegeven, schreef hij in 1876 in zijn dagblad *De Standaard*: "De organen, waarin dit leven zich uit, zijn niet van menselijke vinding,

maar in het wezen der dingen gegrond en dus van God geschapen.” En dit gegeven betrof dus niet alleen de staat, maar de hele samenleving. In 1878 somde hij een hele lijst van dergelijke kringen op: de wetenschap, de kunst, de kerk, het gezin, de stad of het dorp, de landbouw, het bedrijfsleven, de handel, het charitatieve werk et cetera. De overheid was na de zondeval aan deze kringen toegevoegd om de vrije ontplooiing ervan te waarborgen en te beschermen.

Toen Kuyper in 1880 zijn rede *Souvereiniteit in eigen kring* uitsprak, was het begrip bij hem dus algemeen geworden en het was ontologisch van aard – daarin schuilt het unieke van Kuyper. De toepassing ervan op de kerk alleen was naar de achtergrond verdwenen en de notie had een kosmische betekenis gekregen: ze “bestond vanouds. Ze lag in de ordening der schepping; in het bestek van ons menselijk leven; ze was er eer er staatssoevereiniteit ontstond”. Dit was geen vernuftig idee, beklemtoonde Kuyper in de Nieuwe Kerk, maar simpelweg “een erkennen of ontkennen van levensfeiten”. Aan de hand van deze notie bood hij in zijn rede uit 1880 een blauwdruk van zijn samenlevingsvisie. Om hem heen hing de verdenking dat hij met dit begrip niet alleen het liberalisme wilde weerleggen, maar ook in plaats van de liberale staat een calvinistische theocratie nastreefde: weg zou alle vrijheid zijn! Kuyper beklemtoonde daarom twee zaken: de pluriformiteit van de samenleving was door de schepper in de werkelijkheid gelegd en als zodanig een objectief gegeven én het calvinisme streefde naar een *modus vivendi* met alle levensovertuigingen – niet alleen de ontologische, maar ook de levensbeschouwelijke pluriformiteit in de samenleving werd door het calvinisme gegarandeerd. Geen dominantie door een liberale coterie dus, maar gelijke rechten voor allen.

Deze omvattende invulling van de soevereiniteit in eigen kring was geheel nieuw. Het was een alternatief voor het liberalisme dat geen vrijheid gaf maar tirannie en ook een alternatief voor het streven van zijn leermeester Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876) naar een protestantse natie, al evenzeer een opeising van de samenleving voor één levensbeschouwing. In Kuypers denken nam de nieuwe samenleving een centrale plaats in. Hoe kwam Kuyper toch bij deze gouden greep? We hebben gezien hoe de soevereiniteitsnotie historisch bij hem is ontwikkeld in de jaren zeventig van de negentiende eeuw, maar het blijft raadselachtig hoe hij bij dit algemene en ontologische begrip uitkwam.

Allard Piersons vraag

Het bevreesde ook omstanders in 1880. Een van hen was Allard Pierson (1831-1896), de door Kuyper bewonderde moderne theoloog, die in 1865 zijn predikantsambt had neergelegd, de kerk had verlaten en hoogleraar kunstgeschiedenis was geworden aan de Universiteit van Amsterdam. Kuyper deelde met Pierson de afkeer van het rationalisme, dat ook aan het liberalisme ten grondslag lag. Tien dagen nadat Kuyper zijn openingsrede had uitgesproken opende het *Algemeen Handelsblad* op 31 oktober 1880 met een groot stuk van Pierson. Zijn thema was: waarom was Kuyper een christelijke universiteit gestart, als hij in zijn openingsrede zijn centrale gedachte niet eens grondde op de Bijbel, of desnoods op Calvin, maar als de eerste de beste rationalist deze fundeerde met

een logische redenering? Deze tegenwerping van deze man kon Kuyper niet onbeantwoord laten. Hij beriep zich in zijn antwoord in *De Standaard* op Calvin en diens inperking van de vorstelijke soevereiniteit, maar Kuyper slaagde er niet in zijn notie van de soevereiniteit in eigen

Allard Pierson (1831-1896)

kring met Calvin te verbinden. Dat hij geen expliciet beroep op de Bijbel had gedaan, verdedigde hij met het argument dat hij geen biblicist was. Maar, zo stelde Kuyper, hij had wel gelijk bijbelse noties gevolgd, zoals Paulus' opmerking dat Gods onzienlijkheid in zijn scheppingswerk met het verstand kan worden doorzien. Om dat 'doorzien' ging het Kuyper: “Om te weten dat er een zon en maan is en sterren zijn, sla ik geen bijbeltekst op, en zo ook om te weten of het leven eenvormig of geschakeerd is, lees ik niet in de Spreuken, maar zie ik door mijn venster het leven in.” Hij deed een poging Pierson te weerspreken. Succes had hij vermoedelijk niet.

Is Althusius de bron?

Maar, zo hebben sindsdien geestverwante academici zich afgevraagd, waarom was Kuyper niet stilliger door duidelijk te maken dat hij zijn opvatting aan de Herbornse rechtshoogleraar Althusius ontleende? Zij deden het recentelijk nog voor hem: Ray Pennings, Marinus Ossewaarde, Simon Kennedy, Craig Bartholomew en ook Wikipedia leggen het verband onbeschroomd.¹ Wat Althusius had beweerd in zijn *Politica* uit 1603 en wat Kuyper beweerde leek huns inziens op elkaar als twee druppels water. Althusius had aan Franse politieke denkers (de *monarchomachen* – bestrijders van de absolute monarchie) ontleend dat het volk soeverein was en daarom recht had om in opstand te komen tegen vrijheid onderdrukkende heersers. Dit recht gold de specifieke situatie van de Franse burgeroorlog, maar Althusius veralgemeniseerde deze notie: soevereiniteit lag bij het volk en niet bij heersers.

Wat Althusius zegt is niet precies wat Kuyper beweerde, maar het is voorstelbaar dat hij gedachten aan Althusius heeft ontleend. Kuyper-biograaf James D. Bratt verbaasde zich erover dat Kuyper Althusius had genegeerd en Jonathan Chaplin suggereerde dat hij dat misschien deed omdat Althusius werd ingezet om de moderne Duitse staat te verdedigen.² Maar er is bij de jonge Kuyper geen historisch bewijs te vinden dat deze suggesties kan ondersteunen. Niet in 'Ons program', niet in *Souvereiniteit in eigen kring* of een andere rede, niet in *De Standaard* of *De Heraut*, niet in zijn correspondentie met juristen als Groen of Alexander F. de Savornin Lohman, nergens. Groen ontleende veel aan het politieke denken van zijn Duitse tijdgenoot Friedrich J. Stahl, maar ook deze kende Althusius niet. De naam van Althusius speelde eenvoudig geen rol in de jaren zeventig, toen Kuyper zijn notie van soevereiniteit in eigen kring ontwikkelde.

Althusius werd pas later herontdekt

Althusius was in de negentiende eeuw een vergeten figuur. Voetius en Hugo de Groot hadden zijn werk nog gekend, maar alras werd zijn naam en werk vergeten. Hij werd pas weer herontdekt in het laatste kwart van de negentiende eeuw. De Duitse rechtshistoricus Otto von Gierke (1841-1921) haalde de “fast verschollenen Deutschen Gelehrten” onder het stof van daan en publiceerde *Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorie* uit 1879. Hij zag een verband tussen diens denken en dat van Jean-Jacques Rousseau en het ‘contrat social’, een idee dat volgens hem direct van invloed was geweest op de recente Duitse staatsvorming (hieraan moet Chaplin gedacht hebben).

Met de soevereiniteit garandeerde het calvinisme de pluriformiteit van de samenleving, meer de liberalen

Von Gierkes boek was in Nederland niet bekend toen Kuyper in 1880 zijn openingsrede voor de Vrije Universiteit uitsprak. Ik heb in geen enkele Nederlandse bibliotheek een exemplaar van het boek uit 1879 gevonden, behalve aan de Vrije Universiteit – maar daar geldt het een aanwinst uit 1970. Bij mijn weten is de eerste Nederlander die in de negentiende eeuw weer naar Althusius verwees Damme P.D. Fabius (1851-1931), hoogleraar rechten aan de Vrije Universiteit. Die haalde hem waardierend aan in een rede uit 1896, omdat Althusius het calvinisme en religievrijheid voorstond.³ Beter bekend in Nederland werd Althusius in de twintigste eeuw. In zijn *Antirevolutionaire staatkunde* uit 1916 verwees Kuyper naar de tweede editie van Von Gierkes boek uit 1902. Maar hij is daar kritisch over Althusius, omdat die geen religieuze fundering onder zijn politieke denken legt, zoals Franse calvinistische denkers dat wel hadden gedaan. Althusius is volgens hem een doodlopende zijlijn in de calvinistische traditie.

Zonder het te weten kwam Kuyper in 1880 tegenover Pierson wel dicht in de buurt van Althusius. Hij voerde toen namelijk de calvinistische theoloog Johann Heinrich Alsted (1588-1638) op, die aan de academie van Herborn was benoemd, vijf jaar nadat Althusius er vertrokken was. Kuyper noemde hem omdat Alsted een beperkte staatssoevereiniteit had bepleit. Maar toen had Kuyper zijn notie van ‘sovereiniteit in eigen kring’ al ontwikkeld; en ook hier ging het strikt om politieke soevereiniteit.

Was Von Baader de bron?

Recent is er nog een andere oorsprong van Kuypers notie voorgesteld. De Canadese jurist en Dooyeweerd-onderzoeker J. Glenn Friesen meent dat deze afkomstig is van Franz von Baader (1765-1841). Het is waar dat Von Baader ook nadacht

over de relatie van kerk, staat en samenleving, zoals Kuyper en menige tijdgenoot deden. Het probleem van de mogelijk relatie van Von Baaders ideeën met die van Kuyper is opnieuw dat er geen bewijs voor te vinden is. Kuyper kende Von Baaders werk wel en verwees er soms naar (vrijwel altijd met een voorbehoud), maar niet in verband met de kwestie van soevereiniteit. Wijsgerige overeenkomsten tussen Von Baader en Kuyper mogen er zijn, maar dat is wat anders dan historisch bewijs voor Von Baaders invloed op Kuypers notie van ‘sovereiniteit in eigen kring’. Friesen komt niet verder dan te stellen dat het idee van een organisch verband van kringen in de samenleving afkomstig is van Von Baader. Maar dat is een stelling, een wens, en opnieuw ontbreekt de historische bewijsvoering.

Kuypers eigen intuïtie

We komen dus niet veel verder in de zoektocht naar de oorsprong van Kuypers notie van ‘sovereiniteit in eigen kring’, die, zoals hij het in de openingsrede stelde, steunt op de gedachte dat Gods volstreckte soevereiniteit alle absolute soevereiniteit op aarde ontkracht “door de deling van het leven in eigen kringen, elk met eigen soevereiniteit voor zich”. Ik blijf daarom bij mijn stelling dat Kuypers ontologische notie van ‘sovereiniteit in eigen kring’ niet het cumulatieve resultaat was van door de eeuwen heen opgeslagen kennis in een ononderbroken calvinistische traditie, maar dat deze notie vooral zijn eigen vondst is. Hij bedacht die door naar buiten te kijken, door het leven te bestuderen. Ik sta met deze stelling niet alleen, maar verwijs graag naar de dissertatie van Jan D. Dengerink, in 1948 verdedigd aan de Vrije Universiteit, die Kuypers notie “een machtige, intuïtieve greep” noemde.⁴

Dr. George Harinck is hoogleraar Geschiedenis aan de Theologische Universiteit Kampen en de Vrije Universiteit Amsterdam. In Kampen is hij tevens directeur van het Neo-Calvinism Research Institute.

Verwijzingen

- 1 Ray Pennings en James Brink, “Sphere Sovereignty 101”, *Comment Magazine*, 1 augustus 2005; Marinus R.R. Ossewaarde, “Three Rival Versions of Political Enquiry: Althusius and the Concept of Sphere Sovereignty”, *Monist* 90, no. 1 (2007) 106-125; Simon P. Kennedy, “Abraham Kuyper and His Political Thought: Calvinist and Pluralist”, *The Reformed Theological Review* 72, no. 2 (2013) 79; Craig Bartholomew, *Contours of the Kuyperian Tradition: A Systematic Introduction*, Downers Grove, 2017, ch. 5; https://nl.wikipedia.org/wiki/Johannes_Althusius
- 2 James D. Bratt, *Abraham Kuyper: Modern Calvinist, Christian Democrat*, Grand Rapids, 2013, 133-135.
- 3 D.P.D. Fabius, *Gereformeerde beginselen. Toespraak gehouden bij de heropening van de lessen der Vrije Universiteit, den 22sten september 1896*, Leiden, 1896, 7
- 4 J.D. Dengerink, *Critisch-historisch onderzoek naar de sociologische ontwikkeling van het beginsel der “sovereiniteit in eigen kring”*, Kampen, 1948, 117, 161

Gods ordinantiën en Christus' heilsboodschap

Kuypers visie op de plaats van de vrouw in samenleving en kerk

Thema Hillie van de Streek

Kuyper maakte zich sterk voor het stemrecht van de vrouw in de kerk, maar niet voor het politieke stemrecht van de vrouw. Hillie van de Streek verklaart het verschil vanuit de theologie van Augustinus.

“De vrouw is een zoo wonder rijk georganiseerd wezen, waarvan, naar Gods ordinantiën, als uit een fontein van levensheil, een stroom van zegen voor geheel onze samenleving kan uitgaan, mits ze haar eigen plaats inneme en niets haar belemmere ...”¹

Dit citaat van Abraham Kuyper uit 1907 illustreert treffend zijn denkbeelden over de plaats van vrouwen in de samenleving. De uit het buitenland overgewaaid strijd voor vrouwenrechten bereikte eind negentiende eeuw ook het Nederlandse publieke debat en liet de orthodox protestantse gelederen niet onberoerd. Kuyper hield zich in zijn hele werkzame leven regelmatig met dit thema bezig. Het werd een traject van reflectie dat al in 1867 begon, toen hij zich als jonge predikant afvroeg waarom vrouwen werden uitgesloten van het recht om in de Hervormde Kerk hun stem te laten horen. Zijn betrokkenheid op dit onderwerp eindigde pas op zijn sterfbed in 1920, met de verzuchting dat de ARP er bij de Grondwetswijziging van 1916 mogelijk toch beter aan had gedaan vrouwen het kiesrecht wel toe te kennen. De partij was daar altijd mordicus tegen geweest, Kuyper inbegrepen.

De sociale kwestie

Abraham Kuyper was een man met vele gezichten, maar ook een kind van zijn tijd. De vraag naar de plaats van de vrouw in de samenleving was nieuw, zeker ook voor neocalvinisten als Kuyper. Evenals de socialisten en katholieken waren ook zij bezig een eigentijds beginselprogramma op te tuigen in antwoord op de grote economische en sociale uitdagingen van hun tijd. De industrialisatie maakte een eind aan de traditionele samenleving van landbouw, kleinbedrijf en handel en bracht naast gemotoriseerde productie in fabrieken een trek naar de steden en wijziging van de sociale structuur met zich mee. Naast de veelal op families met knechten en meiden gebaseerde bedrijvigheid ontstond een kleine kapitalistische bovenlaag en een groeiende arbeidersklasse in de steden. De belabberde omstandigheden waaronder deze arbeiders woon-

den en werkten en de groeiende kloof tussen rijk en arm leidden tot een groot sociaal vraagstuk (de sociale quaestie), waarin ook de positie van vrouwen een belangrijk aandachtspunt werd.

Feminisme

Bovendien tekende zich tegelijkertijd de opkomst van het feminisme af, als uitvloeisel van de strijd om gelijke rechten van de Franse Revolutie en in reactie op de economie van het kapitalisme. Deze ‘Eerste feministische golf’ richtte zich op de wettelijke gelijkstelling van mannen en vrouwen. Naast inzet voor de verbetering van het onderwijs aan meisjes en vrouwen en van hun arbeidsomstandigheden ontstond in feministische kring kritische aandacht voor het recht als een stelsel waarin opvattingen over vrouwen waren vastgelegd. Het leven van Kuypers tijdgenoot Aletta Jacobs (1854-1929) is in dit opzicht exemplarisch. Zij was de eerste vrouw in Nederland die als arts studeerde en zich beijverde voor de burgerrechten van vrouwen, met name ook voor het vrouwenkiesrecht.

Geconfronteerd met de overgang naar een nieuw economisch tijdperk en de opkomst van bewegingen als het feminisme, maar ook het socialisme, probeerde Kuyper zijn gereformeerde en antirevolutionaire achterban de weg te wijzen. Wat was vanuit neocalvinistische optiek de ‘eigen plaats’ van de vrouw die leidde tot ‘een stroom van zegen’ voor de samenleving? Kuypers uitingen door de tijd heen geven blijk van een oriëntatie met als ijkpunten de Bijbel als de van God gegeven openbaring, de theologie en de belijdenisgeschriften uit de tijd van de Reformatie, het juridische kader van het Koninkrijk der Nederlanden vanaf 1815 en zijn door het naturalisme gekleurde visie op de werkelijkheid om hem heen. In deze bijdrage hoop ik Kuypers denkbeelden vanuit deze ijkpunten te belichten; denkbeelden die vanuit 21e-eeuws perspectief nogal gekenmerkt worden door tegenstrijdige standpunten, zoals hierboven beschreven. Wel stemrecht in de kerk, maar niet in de politiek. Hoe valt dat te rijmen?

De positie van vrouwen in de kerk

Kuyper en zijn aanhangers zagen een historische band tussen hun eigen optreden en het vroege calvinisme van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Kuyper wilde de gereformeerde traditie die daaruit ontstond aanpassen aan de tijd waarin hij leefde. Daarbij ontleende hij gezag aan de Duitse theologie van de negentiende eeuw, maar vooral ook aan de Nederlandse theologen uit de zestiende eeuw en uit de tijd van de Nadere Reformatie, een beweging die ontstond na de Synode van Dordrecht van 1618. Kuyper beschouwde zichzelf als een erfgenaam hiervan. Dat hij al jong neigde naar vernieuwing blijkt uit zijn kritische vraag uit 1867, toen hij zich afvroeg waarom vrouwen werden uitgesloten van het in dat jaar ingevoerde kiesrecht in de Hervormde Kerk. Het viel hem op dat het reglement het goed vond de “gemeente voetstoots te halveeren door alle zusters uit te sluiten [...] Maar ik vraag: zijn in doorslag de vrouwen niet juist het puik, de kern, de aristai der gemeente?”² Hij vond dat het kiesrecht in de kerk te zeer naar het burgerlijk kiesrecht was gemodelleerd. Dat de kerk dit deed was niet opmerkelijk: sinds de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden in 1815 beschouwden de protestanten de Hervormde Kerk als de nationale kerk en was er een nauwe band tussen het koningshuis, de staat en de kerk. Kuyper meende daarentegen dat een onkerkelijke macht nooit de maatstaf voor kerkelijke beslissingen mocht zijn. Hij stelde dat de grondslag van kerkelijke besluitvorming in ‘de beginnelen der reformatie’ en in ‘de lijn der historisch-kerkelijke ontwikkelingen’ diende te liggen. Daarom beschouwde hij de ‘gansche kerkregeling waaronder we nu een halve eeuw leefden’ als onrechtmatig. Die was in 1816 opgelegd bij koninklijke volmacht, volgens hem ‘een daad van caesaro-papistische wilkeur’ ten top.³

De gereformeerden vonden dat Kuyper zich te veel aan de moderne tijd aanpaste

Vernieuwing

Kuyper hield het in 1867 bij deze kritiek, maar hernam het vraagstuk van het stemrecht van vrouwen in de kerk ruim dertig jaar later na de vormgeving van de in 1892 mede door hem opgerichte Gereformeerde Kerken in Nederland. Inmiddels uitgegroeid tot voorman van het neocalvinisme, streefde hij naar een in gereformeerde zin vernieuwde Hervormde Kerk. Zo nam het kerkgenootschap de presbyteriaal-synodale structuur van de vroegere Gereformeerde Kerk van de Republiek over, met de lokale kerkenraad als het hoogste bestuursorgaan. De keuze voor deze structuur typeert Kuyper als neocalvinist. Hij poogde een verdere vernieuwing aan te brengen toen de vrouwenbeweging in 1898 dankzij de troonsbestijging van Koningin Wilhelmina een geweldige stimulans kreeg en in de Hervormde Kerk stemmen opgingen om vrouwen kerkelijk kiesrecht te geven. In het gereformeerde kerkblad *De Heraut*

wees hij erop dat het feminisme een punt had met erop te wijzen dat vrouwen op veel fronten werden achtergesteld op mannen, zelfs op gebieden waar zij ‘haar meest natuurlijke recht’ konden doen gelden.⁴ Ook de Gereformeerde Kerken maakten zich hier schuldig aan, en wel met de regel dat de vrouw in kerkelijke aangelegenheden totaal onmondig was. Kuyper meende op grond van Galaten 3:28 dat vrouwen het actieve kiesrecht wel degelijk toekwam en betwistte de traditioneel calvinistische interpretatie van de ‘zwijgteksten’ uit 1 Korintiërs 14. Dat de vrouw in de gemeente moest zwijgen zag hij als “een geheel wilkeurige exegese (...), die zich wetenschappelijk niet laat rechtvaardigen”. Kuyper nam afstand van deze gezaghebbende uitleg van theoloog Gisbertus Voetius (1589-1676). Die berustte op sociale opvattingen “die niet meer van onzen tijd zijn en nimmer uit den Geest des Heeren waren”⁵

Het feminisme bepaalde Kuyper wederom bij zijn opvatting van 1867 dat vrouwen op kerkelijk terrein rechten ontnomen waren die hun volgens hem vanuit gereformeerd perspectief wel degelijk toekwamen. Met zijn nieuwe exegese van 1 Korintiërs was hij zijn tijd echter te ver vooruit: de gereformeerden vonden dat hij zich te veel aan de moderne tijd aanpaste met zijn pleidooi voor stemrecht voor vrouwen in de kerk.⁶ Kuyper keerde zich overigens wel tegen ambtsbekleding van vrouwen. Volgens de Bijbel kwam vrouwen de ‘regermacht’ niet toe.

Van standenmaatschappij naar constitutionele rechtsstaat

Met hun afwijzing van het stemrecht stonden de gereformeerden niet alleen. Integendeel, de overgrote meerderheid van de bevolking dacht er ook zo over. Publiekelijk spreken behoorde tot de mannenwereld en niet tot die van vrouwen; dat gold niet

alleen in de politiek, maar ook in de kerk.⁷ Want zo hoorde het, aldus de communis opinio. De samenleving bestond uit standen, geordend door gezinnen en families, en in deze ordening kende ieder zijn of haar plaats. Vrouwen bestierden het gezin en de (veelal uitgebreide) huishouding en onderhielden namens het gezin de sociale relaties. Ook bezigheden in de sfeer van liefdadigheid, ziekenzorg of onderwijs behoorden daartoe. Hun als 'moederschap' aangeduide terrein was dus breder dan de privésfeer. Mannen richtten zich namens hun gezin op de publieke bestuurlijke taken, zoals die van de staat, de provincie of de kerk. Deze organische ordening had haar oorsprong in het pre-industriële tijdperk van de Republiek en was tot aan de Bataafse Revolutie niet nader gedefinieerd. Maar dit veranderde toen Lodewijk Napoleon de Franse Code Civil van 1804 introduceerde, in de negentiende eeuw gevolgd door verdergaande behoefte aan regelgeving, waaronder wetgeving omtrent het kiesrecht en het huwelijk.

Voetius' uitleg van de 'zwijgteksten' berustte op sociale opvattingen "die niet meer van onzen tijd zijn en nimmer uit den Geest des Heeren waren"

Kieswet

Uit de kieswetten die in de Napoleontische tijd en tijdens het koningschap van Willem I en Willem II tot aan 1849 werden uitgevaardigd blijkt dat het huisgezin werd gezien als uitgangspunt voor politieke participatie. Het stemrecht kwam toe aan de hoofden van huisgezinnen met een zeker bezit. Vanaf 1815 was het ook aan weduwen toegekend, maar zij mochten het niet uitoefenen. Zij werden geacht dit over te dragen aan hun oudste zoon. Bij de nieuwe Kieswet van Thorbecke uit 1850 werd het kiesrecht wederom gebaseerd op het gezin, opnieuw met het vermogen van de huishouding als uitgangspunt. Maar nu werd de weduwe daarvan uitgesloten. Op basis van de gangbare notie dat man en vrouw ieder afgebakende eigen domeinen hadden en dat het terrein van de politiek exclusief aan de man toebehoorde, vond de Tweede Kamer het ongehoord dat vrouwen het kiesrecht zou toekomen. De praktijk van de jaren daarvoor werd als onlogisch terzijde geschoven.⁸ Bij een latere herziening van het kiesrecht in 1887 werd vervolgens nog het woord 'mannelijk' toegevoegd, ter verdere explicatie dat dit recht alleen aan mannen toebehoorde.⁹ Het gezinshoofdenkiesrecht bleef tot aan het begin van de twintigste eeuw populair. Maar geleidelijk ontstond er ook voorkeur voor een kiesrecht op individuele basis, te beginnen bij de liberale partijen. Omdat in de samenleving in den brede vooral ook de wens en de urgentie ontstond tot verbreding van het electoraat, al of niet inclusief vrouwelijke kiezers, was het de vraag hoe dit doel te bereiken.

Dit vergde dertig jaar politieke discussie, met als uitkomst de invoering van het algemeen kiesrecht van mannen en vrouwen in 1917.

Onderlinge verhouding

Intussen was onder Koning Willem I naast het kiesrecht ook de verhouding tussen man en vrouw in het huwelijk gecodificeerd. In het Burgerlijk Wetboek van 1838 werd het van oudsher bestaande "regt en gezag, dat de Man over de vrouw en haar goederen verkrijgt, naa de voltrekkinge ven het huwelyk" vastgelegd.¹⁰ Het BW bepaalde dat de man het hoofd der echtvereniging was en over de maritale macht beschikte. Dit hield in dat gehuwde vrouwen geen rechtshandelingen konden verrichten; dat recht behoorde aan hun man. Ook had hij de zeggenschap over het vermogen, de echtelijke bezittingen en de woonplaats, zonder verantwoording verschuldigd te zijn aan zijn echtgenote. Wel kon een vrouw haar man vragen om een machtiging tot het verrichten van rechtshandelingen, maar haar man kon deze achteraf altijd weer nietig verklaren.

Kuypers ideaalbeeld in wetgeving verankerd

Deze maatschappelijke ordening en de codificatie daarvan gedurende de negentiende eeuw maken begrijpelijk dat ook Kuyper de positie van de vrouw primair vanuit het gezin en het huiselijk samenleven problematiseert en niet vanuit haar positie als individu. Hij zag het gezin als "de werkkring dien de natuur haar aanwees, en die in de natuur haar besteld werd door haar God". Fel bestreed hij de idee dat vrouwen de politieke arena, het domein van de man, zouden betreden: "doorzetten van dit onnatuurlijk denkbeeld (zou) de onnatuur in de hand (...) werken, en de vrouw steeds meer (...) denatureeren. We kunnen de echte vrouw in onze saamleving niet missen."¹¹ En dus diende haar plaats in het gezin gewaarborgd te zijn. Kuyper greep voor zijn beschrijving van deze van God gegeven natuurlijke habitat consequent en met volle instemming terug op het huwelijksformulier, daterend uit de begintijd van de Reformatie. De weg naar een levenskrachtige samenleving lag in de praktische toepassing van dat formulier. Dit hield de wederzijdse verbondenheid van de echtgenoten in, tot uiting komend in onderling vertrouwen, wederzijdse inschikkelijkheid en solidair eerbef. Ook hield het de komst van kinderen in, hetgeen Kuyper in het bijzonder op vrouwen betrok. Zonder kinderen was het alsof een vrouw haar bestemming niet bereikte. Zij had de roeping moeder te zijn van Gods uitverkorenen. De man diende erop toe te zien dat Gods ordeningen binnen het gezin tot hun recht kwamen, als was hij een priester in de kerk. Hem kwam van godswege de 'huiselijke heerschappij' toe. Zijn vrouw diende aan hem onderworpen te zijn.¹²

Tegengestelde posities?

Ik keer terug tot de vraag van het begin: hoe deze schijnbaar tegenovergestelde posities te rijmen? Mijn hypothese is dat Kuyper met zijn opvattingen aansloot bij de tweerijkenleer van Augustinus. De kerkvader leerde dat er twee rijken waren, het aardse en het hemelse, en dat wat gold in de hemel niet per definitie gold op aarde. Kuyper stelde zich aangaande de positie van vrouwen op hetzelfde uitgangspunt.

Wetgeving die het aardse leven reguleerde diende volgens Kuyper in overeenstemming te zijn met de wetten die God in het leven had neergelegd, de ‘scheppingsordinantiën’. Die wetten waren zeer wel kenbaar, en wel uit de historie en de dagelijkse levenspraktijk. Zo zag hij in een stelsel dat gebaseerd was op het huisgezin de juiste grondslag voor het kiesrecht. Evenals in het ‘oude recht’ kwam ook de weduwe daarin het stemrecht toe. Maar vrouwen hadden niet het recht verkozen te worden in politieke functies.¹³ Zo ook beschouwde Kuyper het huwelijksrecht dat in 1838 was gecodificeerd als de juiste waarborg voor de maatschappelijke positie van vrouwen. “God de Heere heeft ons in zijn Woord op alle manier ten duidelijkste geleerd, wat ook uit de sprake der natuur reeds verstaanbaar was”, aldus Kuyper, namelijk “*dat de man het Hoofd der vrouw is, gelijk Christus het Hoofd is van eens iegelijken mans*’ (1 Cor. XI:3)”.¹⁴

In een stelsel dat gebaseerd was op het huisgezin zag Kuyper de juiste grondslag voor het kiesrecht

Maar in navolging van Augustinus zag Kuyper dankzij de komst van Christus in de hemel andere ordeningen, waaronder het wegvallen van de verschillen tussen man en vrouw.¹⁵ Kuyper voerde dit evenals Augustinus terug op Paulus. Volgens de tweerijkenleer behoort de kerk tot het rijk van de hemel en hiermee komt de kerk het recht toe eigen regels te stellen. Ook Kuyper trok een lijn van hemel naar kerk, zoals zijn uitlatingen uit 1867 en 1898 laten zien, onder meer de verwijzing naar Galaten 3:28. Hij paste deze tekst exclusief toe op het kerkelijk leven. Voor het aardse leven achtte Kuyper dit vers niet geldend – een standpunt dat hij tot zijn dood toe heeft verdedigd.

Sterfbed

Desondanks is er de ontboezeming op zijn sterfbed. Die getuigt niet zozeer van een plotselinge verandering van mening als wel van erkenning dat het met het kiesrecht anders was gelopen dan waarvoor hij gestreden had. Al in 1906, en later in 1917, had hij betoogd dat men consequent moest zijn. Indien men uitging van een stelsel van algemeen kiesrecht, kwam dat recht ook toe aan de vrouw “als individu, als persoon, als mens, als lid van het volksgeheel”.¹⁶ Van een plotselinge afzweering van principes kort voor zijn overlijden was dus geen sprake. Het waren de goddelijke levenswetten waarvan een stroom van zegen uitging tot bloei van de natie. Het ‘vrouwelijke’ was daarbij onmisbaar. Maar in de kerk en in de hemel golden als gevolg van Christus’ heilsboodschap andere regels en werden alle mensen, man of vrouw, gezien als gelovige.

Drs. Hillie van de Streek is historicus en was van 2007 tot 2016 directeur van de Stichting voor Christelijke Filosofie.

Verwijzingen

- 1 Kuyper in *De Standaard*, 25 november 1907. De titel van dit artikel is ontleend aan de driestar ‘Hoofd en hart’ in *De Standaard*, 2 februari 1911.
- 2 Kuyper, *Wat moeten wij doen: Het stemrecht aan onszelven houden of den kerkeraad machtigen? Vraag bij de uitvoering van art. 23* (Culemborg 1867), 16.
- 3 Kuyper, *Wat moeten wij doen*, 17-18.
- 4 ‘Vrouwenstemrecht’, *De Heraut*, 23 januari 1898.
- 5 ‘Vrouwenstemrecht’, *De Heraut*, 23 januari 1898. Aan deze passage vooraf verwijst hij naar Gal. 3:28 over de gelijkheid van man en vrouw in Christus, waarbij hij stelt dat het verschil tussen man en vrouw niet doorwerkt in het geestelijke domein.
- 6 Harinck, G., ‘Het vergeten protestantse aandeel in de eerste feministische golf’, in: S. van Bijsterveld & H. van de Streek, red., *Wat komen jullie hier doen? Vrouwenkiesrecht tussen geloof, politiek en samenleving 1883-2018* (Nijmegen 2018), 59.
- 7 ‘Schrijven ging nog, maar spreken was ongehoord’, aldus H. te Velde in ‘Van Grondwet tot Grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848-1917’, in: R. Aerts, e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2013), 181. Cf. 81 en 179-180.
- 8 Berg, P. van den, en R. de Jong, ‘Een gordiaanse knoop. Mannenkiesrecht, vrouwenkiesrecht en gezinskiesrecht tussen 1795 en 1917’, in: *Pro Memorie, Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, jg. 20 (2018), afl. 2 (Hilversum 2018), 192, 197, 201.
- 9 Dit gebeurde naar aanleiding van het bekende verzoek van Aletta Jacobs van 1883 om op de kieslijst te worden geplaatst, hetgeen de Hoge Raad afwees als zijnde niet conform de Grondwet van 1848.
- 10 Geciteerd bij Hattum, M. van en H. Rooseboom, *Glossarium van oude Nederlandse rechtstermen*, (Amsterdam 1977), 208.
- 11 ‘Hoofd en hart’, *De Standaard*, 2 februari 1911. Alleen de weduwe kwam volgens Kuyper als gezinshoofd het stemrecht toe. Zie ook ‘Vrouwenkiesrecht’, *De Standaard*, 3 oktober 1906.
- 12 Kuyper, A., *Ons Program* (Amsterdam/Pretoria z.j. [1900] 4e druk), bijlage ‘Antirevolutionair óók in uw huisgezin’, 453; Kuyper, A., *Als gij in uw huis zit. Meditatiën voor het huislijk saamleven* (Amsterdam/Pretoria z.j. [1899]), 78-80 en 93-94. Verkerk-Vegter, C., ‘Dr. Abraham Kuyper over het huisgezin’, in *Radix* 4 (1987) 226
- 13 ‘Vrouwenkiesrecht’, *De Standaard*, 3 oktober 1906.
- 14 ‘De man is het hoofd der vrouw’, *De Standaard*, 21 januari 1891.
- 15 Stewart van Leeuwen, M., ‘Abraham Kuyper and the Cult of true Womanhood: an Analysis of *De eerepositie der vrouw*’, in *Calvin Theological Journal* 31 (1996), 107-108. Ook gaat Stewart van Leeuwen in dit artikel in op het begrip ‘natuur’ bij Kuyper.
- 16 ‘Vrouwenkiesrecht’, *De Standaard*, 3 oktober 1906; Kuyper A., *Antirevolutionaire Staatskunde*, II, 1917, 358-359. Onopgehelderd blijft of Kuyper’s verzuchting uit 1920 betekende dat hij vrouwen ook het passief kiesrecht toekende. De ARP meende van niet; een standpunt dat de partij tot 1953 gehuldigd heeft.

Land waar het leven goed is

Slagen met filosofie Henk J. de Vries

Het eindexamenthema voor het vak filosofie op het vwo is 'Het goede leven en de vrije markt'. Henk de Vries schreef lange tijd geleden een tekst die naadloos in onze tijd past. Waarlijk een profeet.

Tien jaar geleden kreeg ik de volgende vraag voorgelegd: "De maatschappij verandert en jij mag een speech schrijven voor iemand die je beschouwt als de leider van de toekomst. Of als je zelf wilt spreken: welke gelegenheid zou je kiezen en over welke idealen voor de toekomst ga je het dan hebben?". Ik koos ervoor de speech te schrijven die de leider van het CDA-ND (CDA Na Doorstart) en beoogde nieuwe minister-president zou houden voor het Nederlandse volk, via de televisie, na de enorme verkiezingsoverwinning. ¹ Na tien jaar is de inhoud van die speech alleen maar actueler geworden ...

Het leven is goed in Nederland. Zeker vergeleken met andere landen in de wereld. Maar dit goede leven wordt bedreigd. De financiële crisis heeft geleid tot een economische crisis en die tot een politieke crisis. Vooral zwakken zijn de dupe: kinderen, ouderen, gehandicapten en zieken, en ook: milieu, natuur en cultuur en – op wereldschaal – de armen.

Liberalisme en socialisme

Het liberalisme dacht dat dat de vrije markt problemen zou oplossen. Maar bedrijven op die wereldmarkt zijn uit op financieel gewin, niet op ons welzijn of duurzaamheid. Geld flitst naar plaatsen waar 't het hoogste rendement oplevert. Bovendien, we denken dat we vrije keuzes maken, maar we worden in feite gemanipuleerd door geraffineerde marketingmethoden. Hier liggen oorzaken van problemen, geen oplossingen.

Het socialisme wilde solidariteit. Mooi, maar het verwachtte te veel van de overheid. Die werd te groot en gaf te veel uit. En nu zou de Europese overheid uitkomst moeten bieden. De grauwsliuier van het Europese gemiddelde, daar worden we alleen maar minder van. En concentratie van macht leidt tot misbruik van die macht. Ook geen oplossing dus.

Abraham Kuyper

Wie heeft een antwoord? Abraham Kuyper! Hij ontwikkelde een maatschappijmodel waarin er naast overheden en bedrijven een verscheidenheid aan andere verbanden is, zoals die van zorginstellingen, scholen en woningbouwverenigingen. Deze staan niet boven elkaar, maar naast elkaar. Elk met een eigen verant-

woordelijkheid. Elk kan een organisatievorm kiezen die past bij haar karakter. Elk is beperkt, ook de overheid. Zij zorgt primair voor een rechtsstaat, waarbinnen al die verbanden gezond kunnen functioneren en niet over elkaar gaan heersen. Zo wordt macht gespreid en is er ook minder kans op misbruik van macht. Dit model is nationaal bruikbaar, maar ook Europees.

De essentie van een bedrijf is niet het maken van winst, maar het leveren van producten en diensten aan een klant die daarmee wordt geholpen

Wordt zo dan een heilstaat bereikt? Die illusie had Kuyper niet. Hij zag de macht van het kwaad, in onszelf en in de maatschappij. Die bestaat ten diepste uit het niet erkennen van God als de Schepper. Onze verantwoordelijkheid is in de eerste plaats om antwoord te geven aan Hem die juist verlangt naar een aarde waar het leven goed is. Waar dat besef ontbreekt worden ook minder vruchtbare wegen ingeslagen, tot grof machtsmisbruik aan toe. Zelfs in de kerk. Betere organisatiestructuren bieden dus geen garantie op succes, maar nodigen wel uit tot verantwoord handelen en verkleinen zo de kans dat het misgaat. Wat betekent dit dan voor de organisaties die ons goede leven nu juist bedreigen – op winst beluste ondernemingen en de Europese Unie?

Consequenties voor bedrijfsleven en Europese Unie

De essentie van een bedrijf is niet het maken van winst, maar het leveren van producten en diensten aan een klant die daarmee wordt geholpen en het verschaffen van werk en inkomen

aan werknemers. Er zijn organisatievormen die dit stimuleren en waarin dus de zeggenschap en het eigendom voor een belangrijk deel liggen bij klanten en/of medewerkers. Dan staan continuïteit en goede dienstverlening voorop. Op dat laatste zullen de bedrijven dan moeten concurreren. Geldhandel zonder verantwoordelijkheid heeft afgedaan, dus de beurs van Amsterdam gaat dicht.

De Europese Unie is opgericht om oorlog te voorkomen door economisch van elkaar afhankelijk te worden. Dat is gelukt. Iets om dankbaar voor te zijn. Echter, zij is naar Frans model gevormd en daardoor heeft haar macht zich uitgestrekt naar steeds meer geledingen van de maatschappij. Dat houdt niet op; de eenheidsmunt vereist nu ook centraal fiscaal, sociaal-economisch en industrieel beleid. Dat roept weerstand op tegen de EU en spanning tussen lidstaten. Het oorspronkelijke EU-doel loopt dus gevaar. De EU van binnenuit hervormen lukt niet. Juist omwille van de Europese vrede moeten we er daarom uit stappen. De terugkeer naar de gulden wordt een pijnlijke en kostbare stap, maar de toekomst van Europa is belangrijker. En als we lid worden van de Europese Vrijhandelsassociatie kunnen we mee blijven doen met de Europese vrije markt, maar houden we de vrijheid om een andere koers te varen. Dan kunnen we onze maatschappij beter inrichten dan binnen de EU mogelijk is. Bijvoorbeeld door pensioengeld te investeren in duurzame oplossingen in eigen land, zodat we in 2020 klimaatneutraal zijn en ons pensioen verzekerd blijft. We gaan innoveren gericht op welzijn. Dat zal in het buitenland niet onopgemerkt blijven. Dan exporteren we producten, diensten en concepten die ook in andere landen het leven beter maken.

Eenheid in verscheidenheid

Abraham Kuypers had een stellige geloofsovertuiging. Hij zag radicale verschillen met andere overtuigingen. Maar hij sprak ook over 'algemene genade': Gods goedheid waaraan iedereen deel heeft. Zo had hij oog voor iedereen – als individu of als groep. En werd premier voor alle Nederlanders, met respect voor alle verscheidenheid: integratie zonder verscheidenheid te ontkennen.

Onze strijd tegen het water heeft ons geleerd om samen te werken. Laten we nu samenwerken aan een wereld waar het leven goed is. Om te beginnen in Nederland.

Zo waarlijk helpe ons God almachtig.

Prof. Dr. Ir. Henk J. de Vries is werkzaam aan de Erasmus Universiteit. Hij schreef deze bijdrage op persoonlijke titel.

Ga voor verwerkingsvragen naar sophieonline.nl

Verwijzing

- 1 Henk J. de Vries (2012). *Land waar het leven goed is*. In: Teun Hardjono & Huibrecht Bos (Eds.) *Pamflet 2.nl – Leidende idealen*. Assen: van Gorcum, pp. 131-133.

Pagina's tellen

Terzijde Aart Deddens

Veel broodschrijvers zijn tobbers. Ze tellen niet hun zegeningen, maar hun pagina's. En die oogst valt altijd tegen. Jessica Durlacher bijvoorbeeld lamenteerde (alweer jaren geleden trouwens, dus ik kan er naast zitten) dat ze op een dag maar twee pagina's deed. Drie, als ze een heel goede dag had. Hád ze dan eenmaal een goede dag, dan zul je net zien – ja, nee, écht – dat haar man, Leon de Winter, er vijf had (ongeveer net zo veel als Joost Zwagerman). En haar man had er dan ook nog iets nuttigs naast gedaan. Het huishouden bijvoorbeeld.

Vanwaar die suffe aantaligheid van pagina's? Waarom tellen schrijvers geen betekenisvolle zinnen of treffende metaforen? Als ik schrijver was en mijn uitgever zou mij vragen hoe het met mijn manuscript stond, dan zou ik zeggen: ik zit op -4, dieptelaag dan, maar ik kan nog geen voorspellingen doen, ik moet eerst nog verder afsteken en dan weet je nooit wat je tegenkomt.

Dat zullen we eens even uitrekenen, Kok

Laten alle broodschrijvers die pagina's tellen een voorbeeld nemen aan Abraham Kuypers, die het schrijven van boeken als nevenactiviteit had. Uitgever J.H. Kok memoreert in een brief aan de dochter van Kuypers na diens overlijden in 1920 de verschijning van de twee delen *Antirevolutionaire Staatkunde*:

't Was in het voorjaar van 1915 dat uw Vader mij liet komen om over deze uitgave te spreken. Hij vertelde mij, voor dit omvangrijke boek heel wat speciale studie te hebben gemaakt, en dat er een kleine bibliotheek voor werd aangeschaft. Toen alles, ook de omvang en de wijze van verschijning geregeld was, vroeg ik, wanneer hij dacht dat het laatste gedeelte van het werk gereed zou kunnen zijn.

"Dat zullen we eens even uitrekenen, Kok", was zijn antwoord. Uw Vader nam potlood en papier, en zachtkens voor zich uit sprekende, rekende hij eerst uit, hoeveel uren hij op de verschillende dagen voor dit werk kon vrijmaken. 'k Hoorde hem zeggen: "Maandags zooveel, Dinsdags zooveel ... dat is dus totaal zooveel uren per week. Het gehele werk wordt zooveel pagina's schrifts. Ik kan per uur schrijven zooveel pagina's, dat is dus ..." en na enige berekeningen stelde uw Vader plotseling: "als er dus geen verhindering komt, kan ik met de laatste copy nog net in December 1916 gereed komen. Reken er dus maar op, Kok" zoo stelde uw Vader letterlijk. (...) 't kwam precies zo uit! Geregeld als een klok vorderde het werk.

Het Kuyperjaar

Thema Kathleen Ferrier

Kathleen Ferrier geeft een kijkje achter de schermen van het nog lopende Kuyperjaar aan de VU. Door de bril van Kuyper op te zetten, komen belangrijke gebeurtenissen in het afgelopen halfjaar in een ander licht te staan.

Toen mij gevraagd werd voorzitter te worden van het team dat het Kuyperjaar aan de VU mede vorm en inhoud zou mogen geven, was ik vereerd. En ik vond het interessant. Want hoe zouden we de grondlegger van de Vrije Universiteit het beste de aandacht kunnen geven die hij verdient, bij onze studenten, in de Nederlandse samenleving, maar ook buiten de landsgrenzen, internationaal?

Ik was vereerd en ik vond het interessant om meerdere redenen. Kort voor het mij gevraagd werd, was ik teruggekomen in Nederland na vijf jaar wonen en werken in Hong Kong. Bij dat werk hoorden ook reizen in China en in de regio. Het was voor mij een grote verrassing om te ontdekken dat de persoon van Abraham Kuyper menigeen in die regio aanspreekt. Dan gaat het vooral om zijn gedachtegoed betreffende de relatie tussen kerk en staat. Ik heb in China interessante gesprekken gevoerd met Abraham Kuyperspecialisten!

Ik heb in China interessante gesprekken gevoerd met Abraham Kuyperspecialisten!

Maar ik vond het ook interessant omdat Kuyper een ontzettend veelzijdige en kleurrijke persoon was, aan wie steeds weer nieuwe aspecten te ontdekken zijn. Want het is al vrij opmerkelijk dat een persoon in staat is om een universiteit te stichten, of een politieke partij op te richten, of een krant te beginnen, of een kerk in het leven te roepen, maar hij deed dat allemaal en nog meer dan dat. Johan Snel schrijft erover in zijn boek *De zeven levens van Abraham Kuyper. Portret van een ongrijpbaar staatsman*.

Opening door de koningin

Ik vond het dus een eer en een uitdaging om deze uitzonder-

lijke man het podium te geven dat hij verdient en we begonnen als team vol enthousiasme.

Weinig konden we toen nog vermoeden van de bijzondere context waarin we dit jubileumjaar vorm en inhoud zouden mogen geven. En dan bedoel ik natuurlijk de omstandigheden als gevolg van COVID-19. Noodgedwongen zit iedereen thuis, studenten, docenten ... Bij de opening van het academisch jaar hadden we een zaal vol studenten voor ogen, die toegesproken zouden worden door, onder meer, de koningin. Het werd ook mooi – een onvergetelijke, hybride bijeenkomst – maar we hadden het ons anders voorgesteld. En net als iedereen zijn we voortdurend bezig dat wat we voor ogen hadden (internationale conferenties, tal van bijeenkomsten in het land et cetera) aan te passen aan de door COVID-19 gedicteerde werkelijkheid en tegelijk ervoor te zorgen dat we de gewenste impact creëren. Het is aanpassen en flexibel zijn, roeien met de riemen die we hebben.

Maar het zijn niet alleen de COVID-omstandigheden die het Kuyperjaar anders maken dan we voorzien hadden. Het is ook de opkomst van de Black Lives Matter-beweging, de brede maatschappelijke onrust op tal van plekken in de wereld, de opkomst van samenzweringstheorieën als QAnon et cetera

Ik zou zelfs durven beweren dat deze gebeurtenissen juist een interessant kader bieden om de persoon van Kuyper door een nieuwe, actuele bril te bezien.

Geen ideaal mens

Want hij is natuurlijk niet onomstreden. Dat zijn de meeste mensen niet en het feit dat ik vereerd was gevraagd te worden als voorzitter van ons team, betekent zeker niet dat wij als team eropuit zijn om Kuyper als een welhaast 'ideaal mens' te verheerlijken. Integendeel. We willen juist een realistisch beeld van hem scheppen, met alle negatieve kanten die daarbij horen.

Want aan die te bekritisieren kanten zitten interessante aspecten.

Daar moest ik ook aan denken toen, in het kader van Black Lives Matter, standbeelden van 'zeehelden' als Jan

Pieterszoon Coen en Michiel Adriaenszoon de Ruyter beklad werden en dreigden neergehaald te worden. Er ontstond een felle discussie over de vraag of de beelden van deze mensen, die voor zo velen verbonden zijn met uitbuiting en pijn, niet uit het straatbeeld zouden moeten verdwijnen.

Zelf ben ik daar helemaal geen voorstander van. Ik vind het juist goed om de pijn die deze lieden veroorzaakt hebben, het grote onrecht dat mede door hen heeft kunnen plaatsvinden te benoemen. En te bespreken. Zeker niet weg te stoppen, maar onder ogen te zien. Vast te stellen hoe wat toen gebeurde nog steeds doorwerkt. En stil te staan bij wat dat van ons vraagt. Nu. En er beelden van andere helden bij of tegenover te zetten.

Verwerpelijk

Iets dergelijks geldt voor Kuyper. Ook hij had standpunten die we, met de kennis en vanuit de context van nu, zeer verwerpelijk vinden. Die moeten ook benoemd worden. Zo verzette Kuyper zich met verve tegen het vrouwenkiesrecht en begin vorige eeuw kwam hij met de zogenaamde “wurgwetten” waar-

mee hij de spoorwegstakingen van 1903 wilde beëindigen, daarbij compleet voorbijgaand aan de argumenten van de arbeiders, de reden voor de stakingen. Ook heeft hij zich onverkort racistisch uitgelaten. Hij schreef dat de cultuur van Afrika eerder een modderpoel was dan deel van de bruisende stroom die de geschiedenis voortstuwde en dat dit continent “lagere levensvormen” had. Daarom mogen dit soort opvattingen echter nog geen reden zijn om Kuyper niet de zichtbare plek te geven die de oprichter van de Vrije Universiteit verdient. Wat verwerpelijk is moet worden benoemd en in debat worden gebracht, met studenten en breder in de samenleving. Uitspraken van toen moeten zowel historisch worden begrepen als tegen het licht van de actualiteit worden gehouden.

Verfrissend

Want Kuyper heeft juist nu veel te zeggen. Deze democraat in hart en nieren was verfrissend in de openheid en de onbevangenheid waarmee hij zijn standpunten naar voren bracht. Dat vind ik zelf een van de meest interessante aspecten van deze man. Hij liet zich bepaald niet leiden door Motivaction-statistiekjes – die bestonden toen nog niet, maar als ze er waren geweest had hij er vast lak aan gehad. Hij sprak de kiezer niet naar de mond, maar zette een visie neer waarmee hij de kiezer aan zich bond. Daar kunnen wij, en zeker ook politici anno 2021, het nodige van leren. Consequent een standpunt uitdragen dat gestoeld is op eigen principes en idealen, waarbij voor hem soevereiniteit in eigen kring een leidend principe was.

Als ik kijk naar de gebeurtenissen waarmee we als wereldbevolking al meteen aan het begin van dit jaar, 2021, het tweede deel van het Kuyperjaar, geconfronteerd worden, zie ik dat het principe van soevereiniteit in eigen kring nieuwe zeggingskracht krijgt, als tegengif tegen populisme.

Niet erkend worden

De demonstranten die op 6 januari jongstleden het Capitool in Washington DC binnendrongen en de relschoppers die vernielingen aanrichtten in Nederlandse binnensteden als zogenaamde reactie op het instellen van een avondklok, hebben geheel verschillende motieven voor hun daden. Maar ik meen wel dat er bij beide groepen, al dan niet terecht, eenzelfde gevoel ten grondslag ligt aan hun verwerpelijke acties: het gevoel niet gehoord en niet gezien te worden. Dat hun dagelijkse problemen niet erkend worden door de ‘elites’ die ver weg in Den Haag of Washington beslissen over hun leven.

In onze huidige samenleving worden breuklijnen steeds dieper en komen groepen mensen verder van elkaar af te staan, omdat ze het gevoel hebben dat zij de zeggenschap over hun eigen leven verloren hebben. Dat principe, soevereiniteit in eigen kring, zou weer in ere hersteld moeten worden. Voor de duidelijkheid: *Soevereiniteit in eigen kring* wordt vaak in verband gebracht met de verzuiling, waarbij iedere zuil zijn eigen interne gezag heeft, op grond van ‘eigen wetmatigheden’. Maar het gaat om meer: het betekent ook het beperken van de macht van de staat in de verschillende ‘levenskringen’. Dat kan gaan over het bijzonder onderwijs, dat niet onder directe verantwoordelijkheid valt van de staat. En zo kan er ook ruimte ontstaan voor andere organisaties, levenskringen, die eigen verantwoordelijkheid krijgen op verschillende levensgebieden.

Vertrouwen

Dat kan alleen als vertrouwen wordt teruggegeven aan de burger. Daarbij speelt de politiek een rol, maar evenzeer de wetenschap, religieuze leiders en de media.

Juist door te benoemen wat niet goed is, ook wat betreft de persoon van Kuyper, zien we des te scherper zijn zeggingskracht. Zeker ook met betrekking tot de uitdagingen waar politiek, wetenschap en media voor staan: het accepteren van de kracht van een pluriforme samenleving.

Door soevereiniteit in eigen kring kan die samenleving vorm krijgen, zodat er ruimte is voor verschil en voor respect voor minderheden.

Dit uitdragen in het Kuyperjaar zijn wij niet alleen verplicht aan Kuyper, maar ook aan de studentenpopulatie en de gehele gemeenschap die de universiteit, die hij 140 jaar geleden heeft opgericht, nu is. Die gemeenschap bestaat immers uit een groot aantal culturen, nationaliteiten en religies, de pluriforme samenleving in de praktijk, bij elkaar gebracht door wetenschap en verlangen naar kennis.

Kathleen Ferrier is voorzitter van de Nederlandse Unesco Commissie, voormalig CDA Tweede Kamerlid en heeft wereldwijde woon- en werkervaring, waaronder van 2013-2018 in Hong Kong en leidt het team dat het Kuyperjaar aan de VU vorm en inhoud wil geven.

**Jim Forest -
Alles is genade**

Een biografie van Dorothy Day

Alles is Genade beschrijft het boeiende en turbulente leven van journalist, politiek activist en vrome katholiek Dorothy Day. Ze richtte 'The Catholic Worker' op, een krant waaruit in korte tijd een beweging ontstond. De New York Times noemde haar een van de meest invloedrijke Amerikaanse katholieken.

Anna Moorman (vert.) |
9789463402873 | € 29,90
400 pp. | paperback

**Thomas Merton -
Bespiegelingen van een
schuldige toeschouwer**

De beroemde monnik Thomas Merton was allesbehalve wereldvreemd. Dit komt goed tot uiting in deze uitgave. Merton wil daarin de dialoog met ons aangaan. Zonder pasklare antwoorden te geven spoort hij ons aan om zelf vragen te stellen bij de wereld waarin we leven.

Willy Eurlings (vert.) |
9789463402835
€ 29,90 | 368 pp. | paperback

**Cornelis Verhoeven -
Alledaagse mijmeringen**

*Een keuze uit de onuitgegeven essays
1953-1956*

Cornelis Verhoeven (1928-2001) is nog steeds een van de belangrijkste filosofen die ons land gekend heeft en winnaar van de P.C. Hooftprijs. *Alledaagse mijmeringen* bevat een selectie uit zijn omvangrijke ongepubliceerde nalatenschap.

9789463402910 | € 19,90
160 pp. | paperback

Genomineerd voor de
Homerusprijs 2021!

**Wim Jurg -
Onder dezelfde sterren**

*De laatste heidense senator en zijn
christelijke vrienden*

Onder dezelfde sterren biedt een levendige reconstructie van een van de belangrijkste en spannendste periodes in de ontwikkeling van het vroege christendom tot staatsgodsdienst.

9789463402842 | € 24,90
216 pp. | hardcover

**Philo van Alexandrië -
De schepping
van de wereld**

"In zijn *De schepping van de wereld* combineerde Philo op sublieme wijze de joodse en klassieke cultuur. Zijn werk heeft een immense invloed uitgeoefend op de ontwikkeling van het christendom."

Marcel Hulspas, De Volkskrant

Albert-Kees Geljon (vert.) |
9789463402828
€ 24,90 | 160 pp. | hardcover

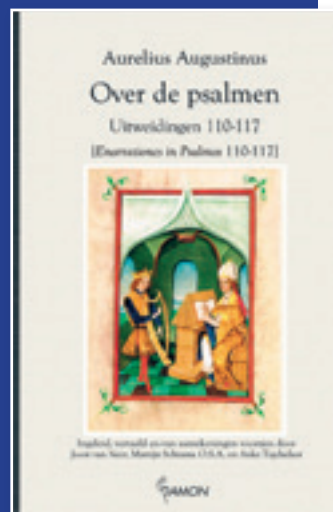

**Aurelius Augustinus -
Over de psalmen**

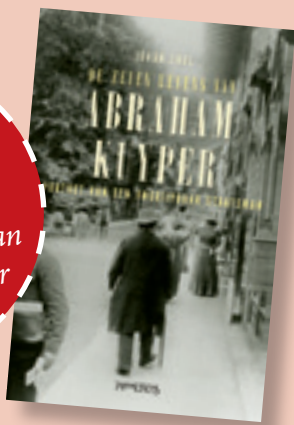
Uitweidingen 110-117

Zijn hele leven is Augustinus bezig geweest met zijn geliefde psalmen. Hij had zich ten doel gesteld om elke psalm, vers voor vers, van commentaar te voorzien. Zo ontstond geleidelijk zijn levenswerk: *de enarrationes in Psalmos*, de uitweidingen over de psalmen.

Augustijns Instituut (vert.) |
9789463402804
€ 24,90 | 144 pp. | hardcover

**Speel de
Kuyperquiz
en win
De zeven levens van
Abraham Kuyper**

Ga naar sophieonline.nl en beantwoordt daar de volgende vragen

- Welke bijna dodelijke ziekte hield Kuyper in 1894 een half jaar uit de running?
  - Cholera
  - Kinkhoest
  - Dubbele longontsteking
  - Klaplong
- Welke Noord-Afrikaanse stad bereisde Kuyper twee keer, eerst in 1894 en opnieuw in 1906?
  - Casablanca
  - Caïro
  - Carthago
  - Tunis
- Welke sport bedreef Kuyper tientallen jaren lang?
  - Schaken
  - Langlaufen
  - Biljart
  - Bergsport
- Waar zou Kuyper in 1911 gearresteerd zijn vanwege naaktloperij?
  - Op het strand van Hoek van Holland
  - Op het Binnenhof
  - In de stad van Manneken Pis
  - In het Vondelpark
- Aan welke Europese vorst bracht Kuyper in 1913 een geschreven hulde?
  - Wilhelm 2
  - Albert 1
  - Nicolaas 2
  - George 5
- Aan welke Amerikaanse universiteit hield Kuyper in 1898 zijn Stone-lezingen?
  - Princeton
  - Harvard
  - Yale
  - Calvin College
- Door welk hooggebergte maakte Kuyper een tocht in 1883?
  - Karpaten
  - Jotunheimen
  - Dolomieten
  - Trollheimen
- Naar wie vernoemde Kuyper zijn vierde zoon Guillaume?
  - Guillaume van der Graft
  - Guido de Bres
  - Willem van Oranje
  - Groen van Prinsterer
- Welke Engelse liberaal bleef gedurende heel Kuypers leven zijn grote politieke voorbeeld?
  - Palmerston
  - Mill

- Gladstone
  - Russel
- Welke Zuid-Afrikaanse staatsman dineerde in verschillende jaren bij Kuyper thuis?
    - Kruger
    - Mandela
    - Pretorius
    - Joubert
  - In welke werelddelen is Kuyper tijdens zijn vele reizen geweest?
    - Europa, Azië, Afrika, Noord-Amerika
    - Europa, Azië, Afrika, Noord-Amerika, Zuid-Amerika
    - Europa, Azië, Afrika, Noord-Amerika, Australië
    - Europa, Azië, Afrika, Noord-Amerika, Zuid-Amerika, Australië
  - Wat is de naam van de vrouw over wie in de pers werd gespeculeerd dat ze Kuypers tweede vrouw zou worden?
    - Koningin Emma
    - Aletta Jacobs
    - Mathilde Westmeijer
    - Anne Zernike
  - Hoeveel zoons en dochters had Kuyper?
    - 4 zoons 3 dochters
    - 5 zoons 3 dochters
    - 3 zoons 3 dochters
    - 3 zoons 4 dochters
  - Wie waren Kuypers beste twee vrienden?
    - Kok en Groen van Prinsterer
    - Kok en Idenburg
    - Groen van Prinsterer en Rutgers
    - Rutgers en Idenburg
  - Wat is de naam van de straat in Den Haag waarin Kuyper woonde voordat deze de Dr. Kuyperstraat is gaan heten?
    - Laan van Mindervoort
    - Kanaalstraat
    - Atlantikwall
    - Het kiekebos
  - Welke Bijbeltekst stond er op de collectebusjes voor de VU?
    - Met geheel uw verstand
    - Werpt uw brood uit op het water
    - Maar wij spreken de wijsheid Gods
    - Laat uw linkerhand niet weten wat de rechter doet
  - Waarom heet de catechismusverklaring van Kuyper E Voto Dordraceno? De catechismus kwam toch uit Heidelberg en niet uit Dordrecht?
    - Dordracenum was een Romeinse nederzetting, waar later Heidelberg verrees
    - E voto is een verklaring van zowel de catechismus als de Dordtse Leerregels
    - E voto is een verklaring vanuit de geest van de Dordtse Leerregels
    - E voto is een verklaring vanuit de geest van de Dordtse synode
  - Aan wie ontleende Kuyper de term 'kleine luyden'?
    - De bewoners van Midgetland
    - De middeleeuwse gilden
    - Johannes Calvijn
    - De vader des Vaderlands
  - Wat heb je persoonlijk aan Kuyper gehad?
.....

Meedoen kan tot 1 april. In het volgende nummer van *Sophie* maken we de winnaar bekend.
Ga nu naar sophieonline.nl en test jezelf.

Soφie

Denken met het hart

JA, ik wil!

Ik ga een relatie aan met Soφie en ontvang als relatiegeschenk:

- De zeven levens van Abraham Kuyper (t.w.v. € 25) bij een relatie van minimaal een jaar
- Het spel Maestro (t.w.v. van € 48,50) bij een relatie van minimaal twee jaar
- Ik houd het op een virtuele relatie en neem een digitaal abonnement

Mevrouw/ de heer

Voorletter/voornaam

Naam

Adres

Postcode en woonplaats

E-mailadres

GESCHENKABONNEMENT

Ik heb al een relatie met Soφie en ik doe het abonnement cadeau. Graag ontvang ik zelf:

- De zeven levens van Abraham Kuyper (t.w.v. € 25) bij een relatie van minimaal een jaar
- Het spel Maestro (twv van € 48,50) bij een relatie van minimaal twee jaar

Stuur de rekening naar:

Naam

Adres

Postcode en woonplaats

Vul voor de gegevens van de ontvanger van het abonnement, het bovenste formulier in.
U kunt het formulier invullen op de website sophieonline.nl of per post sturen naar:
Soφie, p/a SCF, Postbus 2220, 3800 CE Amersfoort